

Areatza haitzuloko "Oreinarenen Gordelekua" eta "Zezenaren Plataforma" gordailuen ikerketa arkeologikoa (Galdamiz, Enkarterri, Bizkaia)

(Archaeological research of the "Oreinarenen Gordelekua" and "Zezenaren Plataforma" deposits in the Areatza cave (Galdamiz, Enkarterri, Bizkaia))

Iharritu, Mari Jose
Gorrotxategi, Xabier
Harribaltzaga Elkartea
Unibertsitateetako Etorbidea 6, 5
48007 Bilbao

BIBLID [1137-4489 (2001), 11; 171-223]

Historiaurreko bi gordailu ditugu aipagai artikulu honetan, biak Areatza haitzulokoak (Galdamiz, Enkarterri, Bizkaia): "Oreinarenen Gordelekua" eta "Zezenaren Plataforma". Lehenengoa "Oreinemeeen Ganbara" rako galeriaren atarian kokatu zen, baina leku altu eta ezkutuan, eta orein adakera dugu. Bigarrena, "Galeria Nagusia"n dago baina maila altuagoan berarekin elkartzen den galeria baten lehenengo zatian; estalagmita batek ixten du tarte hori leku berezi bat sortuz, plataforma bera. Horko depositua "Zezenen Panel"aren gainean dugu eta paleoaztarna ugari zeuden sakabanatuta espazioan: sukarrizkoak (bizkar ijelkiak, ijelki soilak, printzak,...), hezurrezkoak (bi punta eta orein-letaginak), zeramikak (hatz-atzazal inpresioekin kordetan, besteak beste), kobrezko xafia, animalien hezurrak, ezkur ikaztuak,... Bigarren honetan Historiaurrean zehar izandako erritoen isla aipatzen da, agian Goi Paleolito Aroko irudiekin erlazionatuta. Lehenengoan, ordea, labar irudien eta deposituaren artean lotura estuagoa da, eta santutegi paleolitikoaren ostilamendu ikonografikoaren zatia dela iradokitzen da.

Giltz-Hitzak: Historiaurreko gordailua. Santutegia. Paleolito-Neolito Aldiak. Sukarrizko eta hezurrezko paleoaztarnak

En este artículo se estudian los depósitos "Oreinarenen Gordelekua" y "Zezenaren Plataforma" de la cueva de Areatza. El primero se coloca a la entrada de la galería que comunica con la sala de pinturas "Oreinemeeen Ganbara", en un lugar elevado y escondido. El segundo, en una galería que a mayor altura enlaza con la principal en la zona del panel decorado "Zezenen Panela"; galería en donde una estalagmita de tierra crea un espacio preciso, la plataforma. En él los paleorrestos son abundantes: líticos (láminas de dorso, láminas, lascas,...), óseos (dos puntas y caninos atrofícos de ciervo), cerámicas (con digitaciones y unguilaciones sobre cordón, entre otras), huesos de animales, bellotas carbonizadas, lámina de cobre. En este depósito se reflejan una serie de ritos realizados durante la Prehistoria, y quizá una relación más directa con el Paleolítico superior. En cambio, en el primero la relación entre el depósito y las imágenes parietales es más estrecha, sugiriéndose que es parte del mobiliario iconográfico del santuario paleolítico.

Palabras Clave: Depósito prehistórico. Santuario. Paleolítico y Neolítico. Paleorrestos líticos y óseos.

Dans cet article on étudie les résultats de l'investigation sur les dépôts "Oreinarenen Gordelekua" et "Zezenaren Plataforma" de la caverne décorée et habitée de Areatza (Pays Basque). On met le premier à l'entrée de la galerie qui communique celle-ci avec la salle de peintures "Oreinemeeen Ganbara", dans un endroit élevé et occulte. Le deuxième, dans une galerie où la partie la plus haute raccorde à la plus importante là où la zone de la frise décorée "Zezenaren Panela", galerie dont une stalagmite qui la ferme cré un espace précis: c'est à dire la plate-forme. Là les paleorrestes sont abondants: lithiques (lames à dos, lames, éclats,...), osseux (deux pointes et canins atrophiés de cerf), céramiques (avec des cordons avec empreintes digitales, ...), os d'animaux, glands carbonisés, une lame en cuivre. Sur ce dépôt on reflète une série de rités réalisés pendant la préhistoire, et peut-être une relation plus directe avec le Paléolithique supérieur. Par contre, dans le premier la relation qu'il y a entre le dépôt et les images pariétales est plus étroite, en suggérant que celle-ci est une partie du mobilier iconographique du sanctuaire paléolithique.

Mots Clés: Dépôts préhistoriques. Sanctuaire. Paléolithique et néolithique. Paleorrestes litiques et osseux.

1. KOBAZULOAREN ZENTZUA ETA KOBAZULOETAKO DEPOSITO ERRITUALAK: ESPAZIOAREN ESANAHIA

Kobazuloa leku berezia izan da Historian zehar, mundu apartakoa edo misterioitsua, lur azalaren kontrakoa, eta horregatik azken finean, sakratua edo madarikatua. Hori dela eta zenbait errito leku berezi honetan kokatzen dira, batzuk ziurraski iraganeko erritoei lotuta, eta erritoak inguru honetan utzitako objektuen bitartez dira ezagunak. Horren ondorioz, ezezaguna den munduaren isla izateagatik, galduta baitago lotura (galdutako istorio mitikoa) edo kasualitateagatik (kontserbazioa dela eta), nekez litzateke denbora desberdinetako aztarnak ulertzea.

Aztarna batzuen artean dagoen lotura bakarra espazioan sortutako elkar-
tzea da. Hori askotan gertatzen da, baseliza kobazuloan kokatzen denean, Madalenarena Urallagako haitzulokoan (Urallaga auzoa, Galdamiz) esate bate-
rako; edo baselizak eta kobazuloak bat egiten dutenean, gauza bereko bi zati izanik, Santa Luzia baselizaren kasuan (Olabarrieta Goitia auzoa, Garape-Sopuerta)¹. Kasu hauetan lotura subjektiboa da, badakigu zerbait egon zela aurretik baino ez dakigu zehatz mehatz zer izan zen. Dena dela azalpen "tafonomikoa" onartu beharra dago: ez dakigu ezer gure garaietara lotura horren seinalerik txikiak ere irauin ez duelako, espaziorekiko lotura ez bada izan.

Jakina, iraganeko kontuak, istorioak, ez dira kobazuloetan bakarrik islatzen, aire zabalean ere, gizakiak betidanik iraganeko aztarnak interpretatzeko gai izan baita. Esate baterako, monumentu megalitikoetan (Barandiaran J. M. 1974) zuzen zuzenean edo zeharka, monumentu megalitikoaren espazioa erlijioso bihurtuz. Enkarterrian zenbait adibide ditugu: Koltza mendi tontorretako baseliza erromanikoa, Balgerri megalito gunean (Balmaseda-Artzendariz); edo Ventoso mendi tontorrean zegoena Harribaltzaga megalito gunean (Iturriotz-Otañes). Euskal Herrian, trikuharriak deituak, jentil, mairu edo sorgin jeinuen bizilekuak edo hilobiak izan dira gaur egunera arte; baita gordailuaren lekua ("idinarrua", urrez beteta), Estrakinburuko Barrutia tumuluan bezala (Markina). Zenbait kasutan kristautu ziren, otoiitzen bitartez, gurutze grabatuak eginez (Bernoa, kasu, Ataun-Burunda) edo baseliza altxatuz: San Sebastian (Anda, Koartango), San Juan (Laminoria), Kapelamendi (Gasteiz), Santa Engrazia (Gibijo mendizerra) (Barandiaran, J. M. 1974, 226-228).

Aitzitik, eta lehenengo azalpenari jarraiki, gerta daiteke Historian zehar, errito desberdin pilatzea leku berean, haitzulokoan edota aire zabaleko leku batean. Gaur eguneko ere, edo hobeto esanda gure espazioan zabaldutako ohiko gizarteak, gizarte kristauak, Erdi Arotik hona gorde ditu lehenengo zenbait errito, normalean santu baten izenpean, adibidez, San Marcos (apirilaren 25, "Robigalia" festa erromatarren egokitzapen kristaua, jai horren ikurra zezena izanik) edo San Juan (ekainaren 23, abereak eta pertsonak zaintzeko eta landareen fruituak bermatzeko Historiaurreko sutearen erritoaren bidez), (Caro Baroja, J. 1974). Beraz, ez da harrizkoa estratu desberdinetako errituen

---

1. Euskal Herriko zenbait kasu aipatuak izan dira (Barandiaran, J. M. 1974, 34-35).

materialak edo aztarnak leku berean aurkitzea. Batzuk agerian azaltzen dira eta beste batzuk ordea ezkutuan. Zenbaitetan, Gerekizko (Fruiz), Elorriagako (Lemoa) (ik. Gorrochategui, J.; Yarritu, M. J. 1984, 142-143 eta 134-141 hurrenez hurren) edo Boroako (Zornotza) (ik. Gorrochategui, J.; Yarritu, M. J. 1983, 179, 180 eta 195) baselizetan ikusten denez, hiru geruzakoren seinale daude: erro-matar hilarrietan zeinu indoeuroparrak islatzen dira, eta hilarriak eliza kristauaren partekoak dira. Interpreta daiteke kasualitatez erabili zirela, baina argi eta garbi dago ez zeudela edonola ipinita, ikusteko moduan baizik, erai-kin horretara urreratu ziren denek ikus zitzaaten.

Ez da arraroa izan haitzuloetan bizitzaren paleomaterialak aurkitzea, sutondoak, harrizko tresnak eta hezurak. Hilerriaren papera ere bistan dago Historiaurrean barrena, eta ehortz haitzulo asko dugu Euskal Herrian (Apellániz, J. M. 1973, 1974 eta 1975a; Armendáriz, A. 1992; Armendáriz, A.; Etxeberria, F. 1983). Batzuetan ekintza batzuen aztarnak ere dira ikusgai gaur egunean, milurteko dezente pasatu arren, labarretako artea, adibidez. Aurreko goi mailako ekintzen paleoaztarnez gain, beste ekintza apalagoen hondarrak ere aurkituak izan dira, normalean barruan (Bortal kobazuloa zeramika-basoak, Karrantza) (ik. Barandiaran, J. M. 1953, 177²), baita batzuetan inguruan ere. Zenbat eta apalagoa den aztarna, orduan eta zailagoa egiten zaigu ekintza horren atzetik dagoen azalpena berreraikitzea, azalpen historikoa egitea. Ahaztu gabe, konplexua izateagatik nekez interpretatzen dela edo modu partzialean. Izan ere, maila desberdin daude aztarna materialen: testuinguru fisikoa (lekua), materiala bera, desagertutako ondoko materialak (balizkoak), kokapenaren ekintza (erritua) eta ekintza horren esanahia (mezua), baita sekuentzia honen errepikapena denboran zehar (leku berean edo ondoko beste leku batzuetan).

Aztarna materialak ez ezik aztarnarik hauskorrenak ere, ahozkoak, protagonista ditugu zenbait kobazulotan. Euskal mitologian, istorioen leku aproposa dugu leize-zuloa zenbait gertaera azal dadin. Haitzuloaren paper desberdinak aurretik aipatu dira (ik. Barandiaran, J. M. 1974, 148): bizilekua, baselizen lekuak eta batez ere jeinuen bizilekuak (Mari, Basajaun, lamiak, Maide, jentilak, mairuak, Erensuge, Sugaar), haietariko batzuk animalia baten eran azaltzen direlarik. Oro har, kobazuloak "Lurraren" zati bat dira eta beraz Lurraren jeinuari ematen zizkioten eskaintza-sariak (txanponak, kasu) bere faboreak lortzeko asmoz. Horregatik kobazuloak baseliza bihurtzen dira (Barandiaran, J. M. 1974, 149).

Beraz, Historiaurrean zehar izandako haitzuloaren erabilera hartzen du zentzua kobazuloan aurkitutako paleoaztarnak. Erabilera guztien artean hiru ditugu nagusi: bizilekua, ehortz lekua eta erritoen lekua. Lehenengo biak askoz ezagunagoak dira, azkena ordea aski ezezaguna. Erritua munduari buruzko interpretazioari dago lotuta eta Historiaurreko gizakiak eskaintza materialen bitartez zehazten du, hala labar-irudiak nola hezurak edota suka-

---

2. Interpretatzen da hildakoen hautsak jartzeko erabiliak zirela, Burdin Aroan, beste haitzuloetakoak bezala, hots, Uriogaina eta Haristoi (Euskal Herriko Iparralde).

rrizko tresnak, besteak beste. Denboran zehar izandako erritoen jarraipena Solacueva-ko bizilekua eta santutegia dugu (Llanos, A. 1991), Brontze Aroan batez ere, baina Erdi Aroa helduz: barnealdean, labar irudiak eta haien ondo-ko gordailuak; atarian, leku batzuetan ikatzak eta hautsak pilatzen dira, zeramikak ere elkartuz eta kasuren batean harriek babestuak (zistaren modukoan); gordailu berezi bat ere aurkitu zen: paretaren bazter batean hiru eskumutur, bat urrezkoa eta beste biak zilarrezkoak, zeramika, ikatza eta hezurrekin batera, eta hauek guztiak harrien estalpean. Horretaz gain harri koskorak eta txanponak (erromatarrek) erritoen ondorioak direla interpretatzen da. Bestalde, hau dena ez litzateke lurperatuekin erlazionatuta izango, hilonoko aspektuekin baizik.

2. AREATZA KOBAZULOAREN KASUA

2.1. Testuinguru fisikoa eta historiografikoa

Testuinguru geografikoa. Areatza haitzuloa Galdamiz (Galdames) eta Garape (Sopuerta) ibarrek osatzen duten eskualdean dago (ik. 1. irud., 1. eta 2. zenbakiak), Enkarterriko erdialdean. Bailara hau hiru mendikatek mugatzen dute: mendebalde eta iparraldean Alén³ (804 m, 3. znb., 1. irud.)-Betaio (748 m, 4. znb.)-Mello (628 m, 5. znb.); hego-mendebaldean Ubieta (631 m, 6. znb.)-Artegi (635 m, 7. znb.)-Zipar (546 m, 8. znb.)-Longita (594 m., 9 znb.); eta ekialdean, Ganeran (824 m, 10. znb.)-Akendibarko Haitza⁴ (804 m., 11. znb.)-Eretza (890 m, 12. znb.), azken bi hauek Umaran-go gainak (254 m., 13 znb.) elkartuta. Bailarako erdian muino batzuk ditugu, Garai eta Murumendi⁵ (biak 378 m., 14 znb.), harana bitan banatzeko, ipar-mendebaldean Garape eta hego-ekialdean, Galdamiz. Bestalde, Barbadun ibaiak (Kolitza mendian jaio eta Muskiz aldean itsasoarekin elkartzen dena) aipatutako mendizerrak banatzen ditu (ik. 15 znb., 1. irud.). Ibai arro hauetatik iparraldean C. Urdiales dugu (16 znb.); mendebaldean Agüera ibaia azaltzen zaigu (17 znb.) eta hegoaldean Kadaguako ur korrontea (18 znb.).

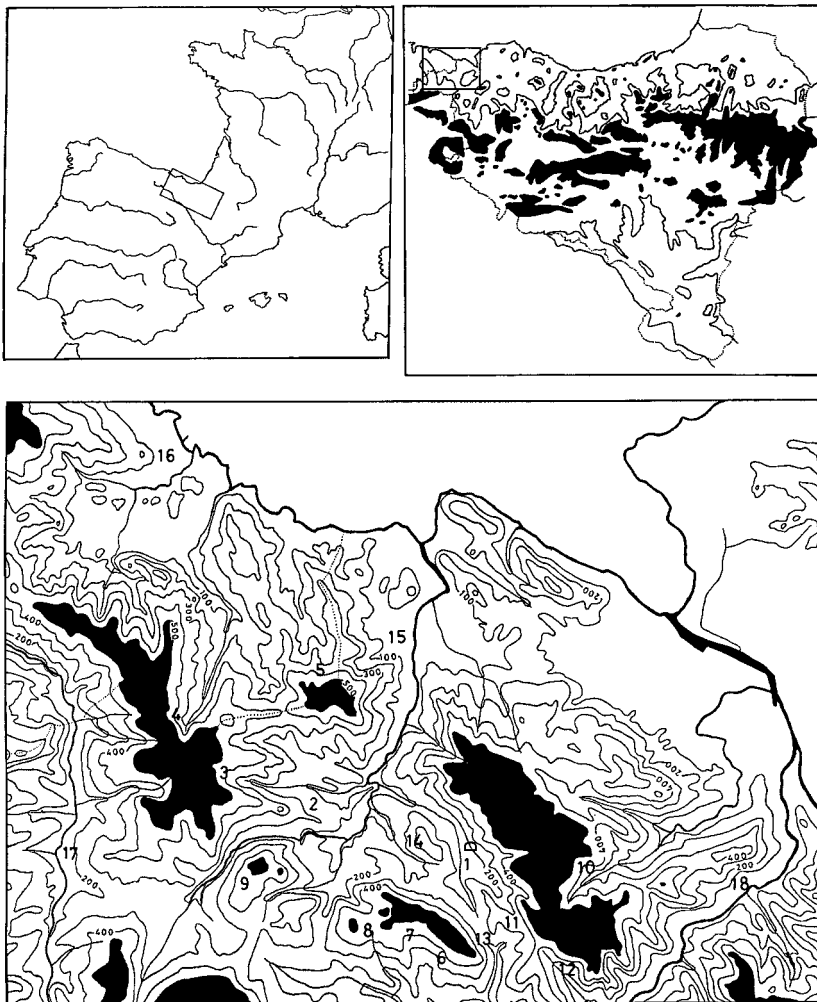
Gordailuen Kokapena. Areatza haitzulorearen adarrik nagusian zenbait aztarna daude: atarian aztarnategi arkeologikoa eta barrualdean, bi leku desberdinetan, artikulu honetan ikertzen diren gordelekua eta gordailua

---

3. Alén, gastelaniaz.

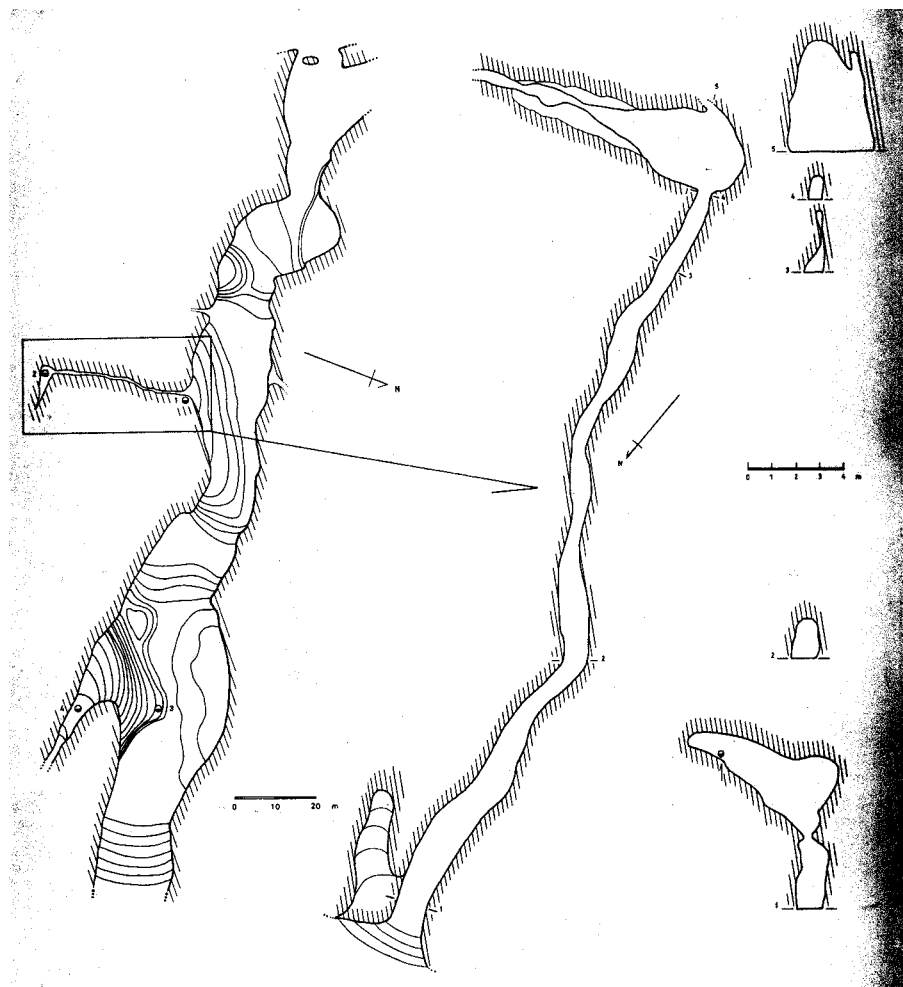
4. Horrela aipatzen da XVIII. mendean: "Galdames de luso. Tiene situación esta feligresía en una hondonada circuida de montañas y pedregales... con una parroquia de la advocación de San Pedro Apostól situada en la falda occidental del peñascal de Aquendibar o de San Roque" (Iturriza, J. R. 1967, 2, 342-343). "Pico de la Cruz" da gaur egunean.

5. Pico Moro, gaur egunean, Delmas-ek 1896. urtean muino horretaz idatzi zuen: "Al pie septentrional de la colina de la Cerca está situada su iglesia de San Esteban..." (Delmas, J. E. 1980, 500). Areatza auzoko zelai baten izena, Murumendiko maldetan, "La Campa del Castillo" zen 70.eko hamarkadan, agian horrekin erlazionatuta. Bestalde, Gipuzkoako zenbait muinotan Burdin Aroko "kastroa" edo "iluna" agertzen da tontorrean eta "muru" hitza hartzen dute: Murumendi, Murugain,... (Olaetxea, C. 1991, 217).

1. Irud. Enkarterriko lurralde historikoa (1200-1800), Bizkaiko mendebaldean, eta Areatza kobazuloa.

(ik. 2. irud.). Lehenengoa, ataritik 92 metrora aurkitzen da, adar nagusitik ateratzen den bigarren galeriaren lehenengo tartean (ik. 2. irud., 1 zenbakia). Galeria honetatik 33 m. ibili ondoren labar-irudien ganbarara heltzen da (ik. 2. irud., 2 zenbakia), (Gorrotxategi, X. 2000). Bigarrena, 173 metrora, eskuineko aldean (martxaren zentzuari jarraiki kanpotik barrura), baina maila altuagoan, galeria nagusiarekin elkartzen den bigarrenengo galeriaren lehenengo tartean, adar nagusiaren gainean balkoia balitz bezala azaltzen dena (ik. 2. irud., 4 zenbakia). Gordailuaren azpian bertan beste labar-irudi multzoa aurkitzen da, "Zezenaren Tarteunea" hain zuzen (ik. 2. irud., 3 zenbakia).

2. Irud. Areatza haitzuloaren planoa, gordailuen (1, 4) eta labar-artearen (2, 3) kokapenak barne: 1, "Oreinare Gordelekua"; 2, "Orein emeen Ganbara"; 3, "Zezenaren Tarteunea"; 4, "Zezenaren Plataforma".

Eta handituta, bigarren go galeriaren planoa, "Oreinare Gordelekua" seinalatuz.

Historiografia. Areatza kobazuloaren aztarnategia 1962ko urtean aurkitu zuen "G.E.V."-ek (Grupo Espeleológico Vizcaino), (Noite, E. 1968, 34). Indusketa arkeologikoak 1972an hasi ziren eta 90eko hamarkada arte luzatu dira (Apellániz, J. M.; Altuna, J. 1975 a, 1975b y 1975c). Arteari dagokionez, "Orein emeen Ganbara"ko labarretako irudiak 1973ko otsailaren hiruan P. M. Gorrotxategik eta familiak aurkitu zituzten eta "Zezenaren Tarteune"koak urte bereko martxoaren hiruan. Gordailuen dagokienez, "Zezenaren Plataforma"koa 1973ko uztailaren 24an aipatutako taldeak atzeman zuen eta "Oreinare Gordeleku"koa, X.

Gorrotxategik eta M. J. Iharritu-k aurkitu zuten 1981eko urtean. Azkenik, "Zezenaren Plataforma" gordailuaren indusketa arkeologikoa 1981eko apirilean burutu zen, X. Gorrotxategi eta M. J. Iharrituren zuzendaritzapean⁶.

2.2. "Oreinareen Gordelekua" depositua

Kokapena. "Orein emeen Ganbara"ko atarian bertan dago kokatuta depositua (ik. 2. irud., 1 zbk.). Alde horretan eta goiko aldean, galeriaren zorutik 6,5 metrora, galeria labur bat dugu, balkoiaren modukoa, eta zoruan daude aztarnak (ik. 1. arg.). Teorikoki zail zaila da leku horretara ailegatzea baina praktikan eta galeriaren bi aldeetako eraketari atxikiz inolako arazorik gabe eta sokarik erabili gabe hel daiteke aztarnen lekura, aldameneko bi erlaintz motzak erabilia (ik. 2. irud.). Hau dela eta, historiaurrekoek utzi zutenetik hona ez da inor igo guk egin genuen arte. Dena dela, aldapa samurrean daude adar zatiak eta baliteke batzuk, txikiak, aldapan beheara apur bat jaitsi izana, batez ere zati handiekin baldin eta ez ba zuten toporik egin. Galeria labur baten antza du lekuak (ik. 3. irud.), eta bi maila desberdinek osatzen dute, biak aldapan, 6 m. luze izanik; azken tarteak metro bat zabala eta 1,25 m. altua du. Goiko maila 4 azpimailatan dago banatuta eta hirugarrenean, behetik hasita, daude aztarnak (nahiz eta laugarrena eta azkena lauena izan). Horregatik pentsa liteke aldapan beheara jaitsi direla denbora aurrera joan ahala, baina edozelan ere zati guztiak daude elkartuta gune berean. Galeriaren sekzioa borobila eta zabala da baina hormak ez dira bertikalak abonatuak baizik eta ondorioz oso pasillo estua geratzen da zoruren moduan hortik pasatzeko. Pasillo horretan, 30-35 cm bitarteko luzera duena, kokatuak izan ziren hezurak. Bi plano desberdinetan geratzen dira, behekoa aldapatsuegia izanik (ik. 3. irud.).

Aztarnen deskribapena. Hasiara hasieratik beren lekuan utzi genituen eta ondorioz ez ditu espezialista batek ikertu. Orduan, orein bat edo batzuen adakeraren zatiak izan daitezke, baina esanahia modu egokian interpretatzeko batean zein bestean berdin litzateke. Egoera txarrean daude, bigundu, harrotu eta arrailduta. Dena dela, honako 17 zati hauek daude lekuan (ik. 4. irud.): bi adakeraren oinarriarenak, garezurren zati banarekin (4. eta 11. zenbakidunak); bi adarretako beheko zatiak (6 eta 9 zenbakidunak); beste bi adarretako erdiko edo goiko zatiak (15 eta 17. zenbakidunak); 8 gehiago, adar nagusien puntak eta bigarren adarkoenak (1, 2, 3, 7, 8, 12, 13, 14) eta azken hirurak zehaztu gabekoak (5, 10, 16). Beraz, bi adar nagusiak errepikatzen direla ohartuta, adakera baten bi adarrak direla esan daiteke, ehizatuak izan den animalia bati dagozkionak⁷.

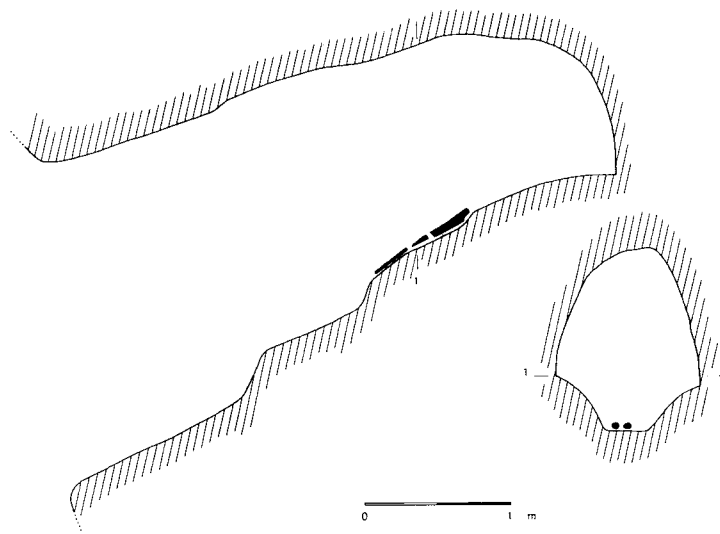
6. Arkeologi ekitaldi honetako partaideei eskerrak eman nahiko genizkieke: Libe Gaubeka, Ana Rosa González, José Luis Martínez eta Ascen Salazar. 1981ko ekitaldia inolako diru-laguntzarik gabe burutu zen. 1983ko urtean 100.000 pezetako subentzioa eman zuen Bizkaiko Diputazioak, Bilboko Euskal Arkeologia Etnografia eta Kondaira Museoaren bitartez.

7. 1999ko bisitan, labarreko irudiei argazkiak egiteko asmoarekin, bi adar zati zapalduak eta lekutik mugiturik izan zirela ikusi genuen eta horregatik jatorrizko kokapenera itzuli genituen.

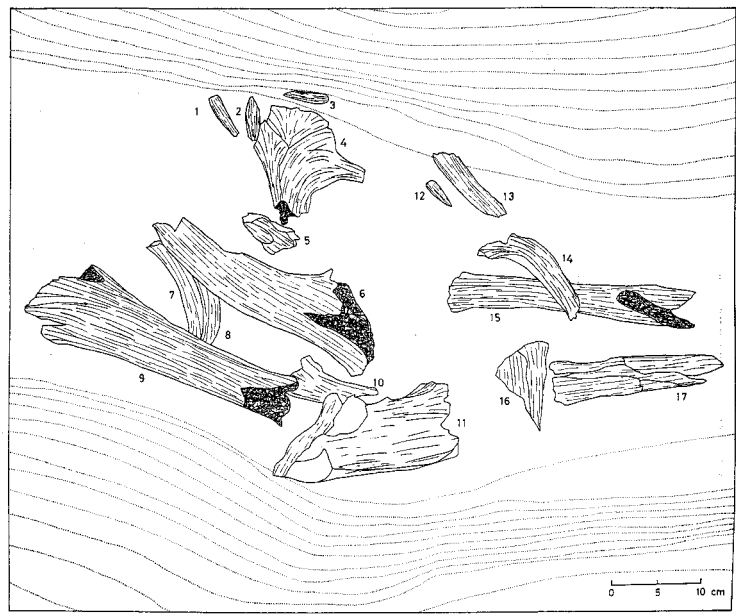

1. Arg. Areatza haitzuloaren "Oreinareen Gordelekua" depositua, "Orein emeen Ganbara"ren galeriako atarian.

3. Irud. Areatza haitzuloko "Oreinaren Gordelekua"ren planoa.

4. Irud. Areatza kobazuloko "Oreinaren Gordelekua"ren oreinaren adakera puskak.

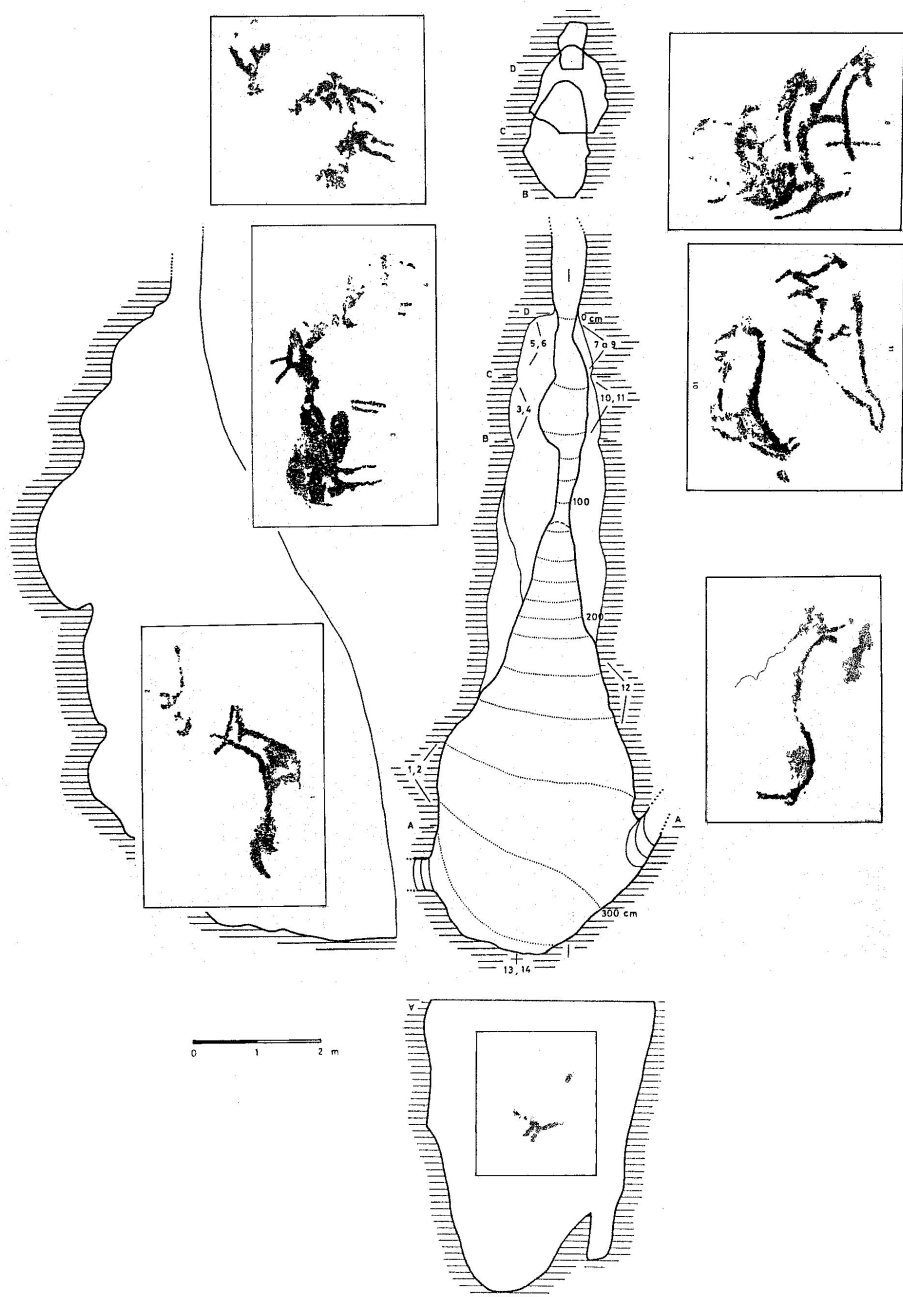
Datazioa. Adakeraren zati bati (3 zenbakiduneko zatia) C14 metodoa erabiliz datazioa egin zitzaion, azeleradorearen bitartez, eta emaitza hauxe izan zen: 6.020 ± 150 B.P. (Ua-3230). Datazioaren tarte kronologikoa, 6.170-5.870 B.P., gazteegi dugu ganbarako labar-irudiekin bat egiteko. Honen aurrean zenbait posibilitate daude hau azaltzeko: bat, kasualitatez edo aproposa egonda leku horretan, espazioan errito ezberdinen pilaketaren ondorioa da eta horrela datazioaren baliotasuna onartuko genuke; bi, erlazioatuta dago labar irudiekin, nahiz eta beste momentu batean, VII eta VI. milurtekoren artean ipini izan leku horretan (espazio errituala edo erlijiosoa izanda), beraz aurrekoaren aldatze txikia; hiru, erlazio zuzena dute adakerak eta barrurago-ko irudiek eta datazioa ezin da onartu.

Teorian ez dago inolako trabarik VII. milurtekoaren azken laurdenean eta VI. milurtekoaren lehenengo laurdenean oreina protagonista duen erritua onartzeko, Historiaurrean zehar momentu guztietan animaliak balio berezia izan baitu, erromatarren aldietara arte, bederen. Edozelan ere, azalpen hau onartzeko horrelako idorokuntzak egin beharko dira gure inguruan, eta bakarrik errepikapenaren bitartez argituko litzateke gakoa. Beraz, zaila da posibilitate hau frogatzea.

Bigarren azalpenak erritoen jarraipena eskatzen du denboran zehar eta lekuaren sakralizazioaren ondorioa dugu. Horrek ez du esan nahi indarrean dagoela arte paleolitikoa, leku berean errito ezberdinen pilaketa arrunta arrunta baita, aurkezpenean azaldu dugun moduan, eta hasieran erlazio txikia duena denbora aurrera joan ahala galdu ohi da. Bigarren honetan ere datazioaren balioa onartuko litzatekeela esan beharra dago.

Hirugarren posibilitate hori, gure ustez, zentzudunagoa dirudi. Erlazio estua espazioaren banaketak ematen dio elkartzeko horri, multzo bat (adakera) hasierako lekuan, bestea (labar irudiak) barrukoan. Horretaz gain, gai edo esanahiaren osagarritasuna erakargarria da: orein arra tarte batean, atarikoan, eta emeak barrukoan (ik. 5. irudia). Horrek eskatzen du datazioaren balio gabetasuna. Hau ez litzateke harrizkoa izango, adakeraren zatien egoera txarra (batez ere adarraren egituran) eta sei milurteko ageriko esposizioa (eta ondorioz, kutsatzeko arriskuaren handitzea) kontuan hartuta. Egia esan, airean (haitzuloetan batik bat) dauden objektuen datazioen porrot-maiztasuna handiagoa da, lurperatuena baino, hauen artean datazio eztabaidagarriak badaude ere, asko. Adibide ugari dugu horretaz, esate baterako Lascaux eta Niaux haitzuloetan, besteak beste (ik. Leroi-Gourhan, Arlette; Allain, J. et Alii 1979 eta Clottes, J. 1995a).

Interpretazioa. Tokian utzi zituzten aztarnak lekuan bertan aurkitzen dute esanahia. Baten batek pentsa lezake kasualitatez jarri zituztela baina lekua- ren berezitasuna ez dator bat azalpen honekin: leku urrutia, ezkutua eta galeriaren hasierako tartean kokatuta zeudelako. Kokapena beraz esanguratsua da, eta zentzua ematen dio deposituari. Adakera hau edo hauen aztarnak irudi batzuen papera edo rola bete daitezkeela dirudi: nola labarretako irudi soil batzuk irudi-talde nagusien aurretik dauden (basa-ahuntza galeria nagusiko aretoan, Santimamiñeren kasuan, ik. 6. irud.) hala horren ordeztu irudia

5. Irud. Areatza haitzuloko "Orein emeen Ganbara"n margotutako irudiak.

6. Irud. Santimamiñe (Kortezubi, Bizkaia) kobazuloko lehenengo gelan kokatutako basa-ahuntza.

islatzen den aztarna zuzena (adakera) edo gorputzaren atal horren irudia (adakerak batez ere). Irudi soilak modu propioan interpretatu dira arte paleolitikoari dagokionez: espazio apainduaren aurrealdean daude, espazio apaindua bera seinalatzeko, Oreinarean Gordelekuan gertatzen den bezalaxe (edo gerta litekeen moduan).

Beraz, hau onartuta esango genuke animalia bi modu desberdinetan ager daitekeela lurpeko santutegi batean: zuzen zuzenean, margotutako edo grabatutako irudiaren bitartez (egia esan errealitatearen kopia subjektiboa) eta zeharka, animalia horren zati baten bitartez (askoz ere objektiboagoa). Jakina, lehenengo modua askoz maizago daukagu kobazulo apainduetan eta bigarrena, aldiz, gutxitan agertzen da. Egia esan, kontu honetan hurbilketa tafonomikoa egin beharra dago: labar-irudiak hauskorrak badira ere, lurrean edo hormetan utzitako hezurak edo objektuak, are hauskorragoak. Hau dela eta, orein arraren papera betetzen dute adar hauek eta Orein emeen Ganbaran dauden orein emeen irudien kontrapisua eskaintzen dute, santutegiari zentzua osatzeko asmoz. Interpretazio honetan aztarnen banaketa espazioan esanguratsua da, oso, eta egia esan badakigu zenbait haizulo apaindu paleolitikotan irudiak espazioaren arabera sailkatuta daude, eta horiekien batera mezua.

2.3. "Zezenaren Plataforma" gordailua

2.3.1. *Kokapena eta lekuaren deskribapena.* Galeria nagusiarekin elkartzen den bigarreneko galerian aurkitzen da, baina askoz altuago, kobazuloko ataritik 173 metrora (ik. 3. irud.). Galeriaren tarte horretan "Zezenen Panela" dugu eta "Zezenaren Plataforma" horren gainean kokatzen da. Galeriaren azken tarte kolada estalagmitiko batek ia erabat itxita dago (ik. 7. irud., D hizkia) eta honen ondorioz, gela itxiren moduan agertzen da, balkoia balitz bezala galeria nagusiaren gainean. Zezenen Paneletik 4 m. igo behar dira Zezenaren Plataformara heltzeko. Galeriaren zorua ia horizontala da, aldapaxo txikian barrurantz, horma balitz bezala ia galeria osoa ixten duen kolada estalagmitiko batera ailegatu arte (ik. 2. argazkia). Kolada honek, ia bertikala, zulo txiki bat uzten du goiko partean, nondik pertsona bat makurtzen pasa daitekeen. Hortik aurrera galeria horizontala dugu eta honetako azken zatian meatzariek utzitako aztarnak agerian daude.

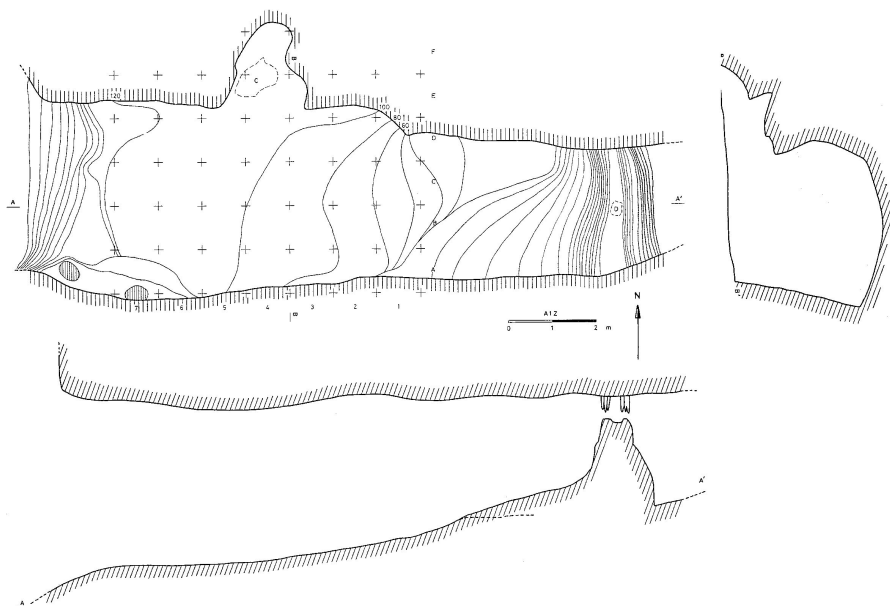
Hondoko kolada horren eta galeria nagusiaren artean, esan dugun bezala, gela bat eratzen da (ik. 7. irud.), 7 m. luze, 4,5 m zabal eta 3,5 m altu duena. Planta errektangeluarra du eta, horrezaz gain, ezker aldeko horman katazulo bat dugu, 2 x 2 m², era borobilduna eta sakonune batekin erdialdean (ik. 7. irudia, C hizkia eta 3. argazkia). Aztarna arkeologikoak bi gune desberdinetan aurkitu ziren prospekzio lanetan: 1) hondoko estalagmitaren goiko aldean dagoen zulo txiki batean, kolada zeharkatzeko leku bakarra, leiho baten modukoa erdialdean (ik. 7. irudia, D hizkia); 2) galeriaren zoruan barrena eta batez ere katazuloren ondokoan (koadrikulako D6 laukian batik bat), (ik. 3. argazkia).

2. Arg. Areatza haitzulokoaren "Zezenaren Plataforma" gordelekua. Bista orokorra hondoko estalagmitatik.

3. Arg. Areatza haitzulokoaren "Zezenaren Plataforma" gordelekua. Bista orokorra eta eskuin aldean Plataformako Katazuloa.

7. Irud. Areatza haitzuloko Zezenaren Plataformaren plana eta indusketaren koadrikula.

2.3.2. Azterketa arkeologikoa. Aurreko prospekzioan zenbait paleoaztarna ikustatu zen eta espazioan zegoen banaketa ere bai. Horregatik, gune desberdinetako aztarnak kontuan hartuta, koadrikula egin zen espazioan (ik. 7. irud.). Material arkeologikoa hiru leku desberdinetan kokatzen zen: 1) Hondoko estalagmitaren goiko zuloan (ik. 7. irud., D hizkia); 2) Galeria eskegiaren ezkerreko aldean dagoen katazuloan, E4 eta F4 laukietan (ik. 7. irud., C hizkia) ; 3) Plataformaren osoko gainazalean, Atik eta Dra bitarteko xingoletan.

Ez zegoen plataforman zehar lur estraturik, hautsa geruza bat baizik, 5 cm baino gutxiagokoa lodi, batez ere zoruaren arrakalak betetzen eta hondoko ama harrian leku askotan agerian genuen. Geruza honek mutur batean, itxiera-koladaren ondoan, C1 laukian, cm 1 lodi zeukan eta D1 laukian 3 cm lodi. Oro har soltea eta iluna zen, hauskara, eta leku gehienetan beste geruza bustitsu eta gogorraren gainean (ez bazegoen harrizko zorua behean, A eta 7 xingoletan bezala). Berriz, Katazuloan (E4 eta F4 laukietan) lur hareatsua, soltea eta horixka zegoen, kareharri eta estalagmita-xaflekin nahastuta, eta 54 cm sakonera ailegatu zen. Zenbait gunetan kolore gorrixka hartzen zuen lurrak lur ikaztuaren azpitik, suarekin erlaziona daitekeena (eta leku batzuetan lur zurixka ere tartekatzen zen). Lur iluna, egur ikatz eta ezkur ikaztuekin nahastuta nabarmenagoa zen C1 laukiaren ondoko laukietan (B2 eta C2 hain zuzen) eta D5en aldekoetan (C6, C7, D6, D7 batez ere). Beraz bi kasu hauetan sutondoan inguruko laukietan, lur iluna erabat sakanututa bazegoen ere plataforma osora (hegoladeko hormaren aldamenean ez zen hain nabarmen agertzen, B6 eta B7 laukietan bezala). Gainera,

sutondo baten hondarrak, harri handi batzuk hain zuzen ere, gune batean (D5-D6 laukietan eta ondokoetan) zeuden bistan, tamalez desordenaturik (agian hortik meatzariak ibili baitziren, hondoko galerian frogatzen den bezala). Horretaz gain, sute batzuen zeregina nabaria zen zenbait paleoaztarnatan: hezur eta ezkur ikaztuak, ikatz puskek eta baliteke zeramika zati batzuk ere bai (azken hauek fabrikazio prozesuarekin nahasten badira ere). Ateratako lur guztia bahetu zen lehorrean leku berean, leku zehatz batean (C1 laukiaren eta hondoko estalagmitaren bitartekoa) gerorako utzita. Lagin bat hartu zen geroxeago teknika berriak erabili ahal izateko (ur bahetzea hain zuzen).

2.3.3. *Paleoaztarnen banaketa espazioan eta dagokien kultur aldia.*

Banaketaren azterketa behar beharrezkoa da paleoaztarnak multzo desberdinetan biltzeko eta horren bidez zehaztaperen kronologikoa izateko. Alde bateatik, hondoko estalagmitaren goiko zoruan honako aztarna hauek aurkitu ziren: 1) zeramikazko baso baten zati asko, era oboidea eta irekia, fondo laua, hatz-atzazal inpresioak kordioetan eta ertza loditua eta hatzazal inpresioduna; 2) zeramika baso baten zati bakarra, katazuloren ondoan agertutako basoari dagokiona; 3) sukarrizko ijelkia eta nukleoa; 4) kobrezko ijelkia, apurtua eta apaindua. Bestetik, katazuloren ondoan eta balizko sutondoaren aldamenean, horma aldean, beste zeramika ontzi baten zati asko, berre-raiki daitekeena, era oboidea, hondo laua, erdi eta beheko aldean hatz-inpresioez beteta, eta hatz-atzazal inpresioak xingolatan lepo aldean. Aurrekoez gain, katazuloran honako hauek agertu ziren: 1) oreinarene letagin atrofikoa; 2) hezurrezko punta; 3) sukarrizko bi ijelki handi; 4) bizkardun ijelkia. Eta azkenik, gainerako plataformaren gainazalean hauek: 1) sukarrizko ijelki batzuen zatiak; 2) bizkardun ijelki batzuk; 3) hezurrezko punta; 4) oreinarene letagin atrofiko batzuk; 5) zeramika baso batzuen zatiak, berrerratzeko ezinezkoak.

Gainerako materialei dagokienez, ezkur ikaztu asko berreskuratu ziren, batez ere katazuloran eta ikatz puska asko ere bai. Era berean hezur asko, ia guztiak katazuloran ere bai, plataforman bertan beti oso tamaina txikikoak baitziren. Haien artean batzuk ikaztuta zeuden, letagin batzuetan azaltzen den moduan. Inolako zalantzarik gabe plataforman barrura joandako jendeak desegin ditu horko aztarnak, batez ere hauskorrenak, alegia, hezurrak.

Plataformako Zuloa, gune interesgarrietarikoa dugu, hor ageritako aztarnen artean modernoak ez daudelako, alegia, zeramika. Bestalde, hondoko estalagmitako zuloan ez ziren agertu ez hezurrezko objektuak ezta bizkardun ijelkiak ere. Egoera hauen ondorioz plataforman barrena aurkitutako aztarnak bi leku horietan agertutakoei lotu daitezke, bi momentu desberdin markatuz. Dena dela, objektu mota bat kanpoan geratzen da, sukarrizko ijelkia, bi lekuetan agertu zirelako ijelkiak, estalagmitakoa katazulokoak baino askoz txikiagoa bada ere. Beraz, zeramika bigarren momentuarekin dago erlazionatuta eta ijelki bizkardunak Paleolito Aldiko aztarnekin (arraragoak direlako objektu horiek Kalkolito Aroko aztarnategietan, hala nola IIsu Betaioren kasua –ik. Gorrotxategi, X.; Yarritu, M. J. 1997 eta 1999–) eta modu berean letagin apaindu edo apaindu gabekoak. Hezur puntari dagokienez,

teorian momentu aurreratu batean ager daiteke, baina katazulotik gertu zegoen eta hurbiltasun honek momentu zaharrera bultzatzen du objektu mota hau.

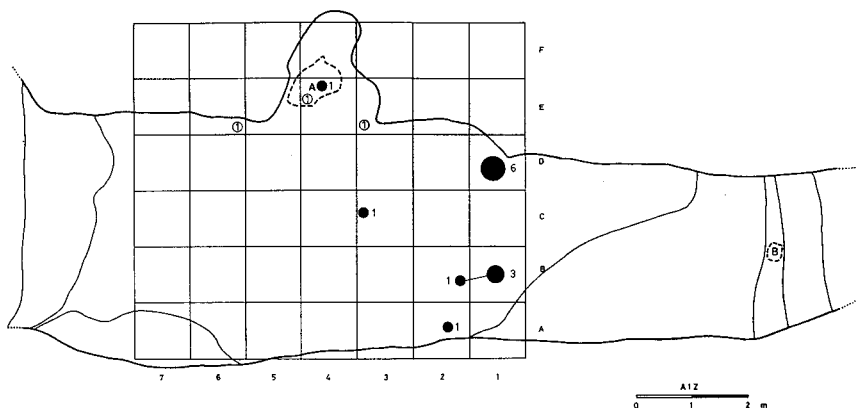
Banaketaren interpretazio honi jarraituz bi momentu desberdinen aztarnak ditugu, Paleolito Aldikoak eta Kalkolito Arokoak. Hortik abiatuta objektu zaharrak sakabanatuak eta apurtuak izan zirela leku horretan Kalkolito Aroan zeramikak jarri zirenean pentsa daiteke. Tarteko objektuak, epipaleolitikoak, ezin dira frogatu, baina interpreta liteke batzuk momentu horrelakoak direla eta ez zaharragoak. Aurreko aztarnak suntsitzeaz gain, batik bat hezurrezkoak (katzuloan edo horma ondoan agertzen baitira), beste batzuk sakabanatu ziren (letagin apainduak edo sukarrizko ijelkiak), hauetariko bat plataformaren mugan bertan berreskuratu baitira. Modu berean Kalkolito Aroan zenbait unetan zeramika baso desberdin utzi ziren, aurrekoak apurtuz, haietariko zati solte batzuk besterik agertu ez direlako.

2.3.4. Paleoaztarna moten deskribapena eta kokapen zehatza. Hurrengo materia aztarna mota berreskuratu dira aztarnategian: sukarrizko lanabes eta printzak, hezurrezko puntak eta objektu apainduak, zenbait zeramika ontzi eta metalezko bi objektu zahar eta bat modernoa. Hiru alditan sailka litezke, ziurtasun osoa ez badago ere: 1) Paleolito edota Mesolito Aldikoak (sukarrizko gehiena eta hezurrezkoak); 2) Kalkolito Arokoak, hots, zeramika (bi baso ia osoak, aipatu diren moduan, eta beste hiruren puska batzuk) eta metalezko xafra; 3) XIX. mendeko azken laurdenetik XX. mendeko hogeita hamarreko hamarkadara bitartea (iltzea). Bestalde, aztarna motak horizontalean ikustatzea garrantzi handiko kontua da estratigrafia argia edo erabat burututa ez dagoenean, kasu honetan bezalaxe. Izan ere, gune zehatz batzuetan biltzen badira aztarna motak, espazio bereizketak azal lezake denboran zehar pilatutako aztarnak (beti kontuan hartuta zenbait aztarna nahastuko direla). Fidegarritasuna ez bada osoa hurbilketa esanguratsua izan liteke.

1) *Hezurrezko aztarnak.* Hiru hezur landuak katazuloaren inguruan kokatzen dira, hormatik gertu (ik. 8. irud.). Beraz, banaketak kontserbazioarekin zer ikusirik daukala pentsa badaiteke ere esan behar da antzeko kokapena behatzen dela beste paleoaztarna motetan. Are gehiago, orein letaginak, aurrekoak baino hauskorragoak direnak, pasabideko esparruan aurkitu ditugu. Izan ere, katazuloan ere berreskuratu genituen orein letagin bat, baina gainerakoak bi multzotan banatzen dira, bat D1 laukian bertan (guztira 6, osoak edo zatiak) eta bestea B2ren inguruan (guztira 6 letagin zati, baina 3 dagozkio edo agian lauri), eta azken bat tartean geratzen da. Jakina, ezin da zehaztu bi lepokoak zirenik edo bitan apurtutako lepoko baten multzoak. Edozelan ere banaketa honek elkartuak utzi zituztela letaginak iradokitzen du. Gainera hezur printzen banaketa berdintsua dugu (ik. aurrerago). Bestalde, Katazuloko letaginak animalia baten aztarnak, hortz aztarnak, ditu eta baliteke orduan hara eraman izana. Beraz, orein letaginak katazuloko aztarna multzotik bereizten dira inolako zalantzarik gabe. Suaren eragina nabarmena da D1 laukiko bi letaginetan (26 eta 27) eta pentsa daiteke gero-geago egindako sua izan zela. Hezur puntak ordea katazuloan eta ondoko

laukietan agertu ziren eta kontrajarriak dira kokapenaren aldetik aurreko aztarnekin (321dun letaginaren esanahia ondo badago) baita esanahiaren aldetik ere.

8. Irud. Hezur landuen banaketa Zezenaren Plataforman (Areatza kobazuloa, Galdamiz). Zenbakien esanahia: 1, letagin atrofikoen kopurua; ζ hezur puntak.

1.1) 14 orein-letagin zatien kasuan (ik. 9. irud.) esan behar dugu 11 edo 12 letaginari dagozkiela. Katazuloan aurkitutakoa 321 zenbakiduna dugu, eta honi plataforman aurkitutakoak gehi daitezke: 3 apaindu gabeak dira (26, 27 eta 239); 5 apainduak beheko aldean (198, 199, 200, 201-202-233 eta 256), eta ezin da jakin esekidura zuloaren ondoko dekorazioa zuten ala ez, apurturik baitaude; 1 apaindua esekidura zuloaren ondoan (321), eta beheko aldea erabat eraldatuta (aurreko kasuetan ez bezala); eta bi kasutan ezin da jakin apainduak edo apaindu gabeak ziren, alde bateko zatiak baitira (197, 203). Letaginek honako ezaugarri hauek dituzte:

A1Z.D1.26. Apaindurik gabe, esekidura zulotik apurtua, suak eragindakoa (barrutik husturik), (ik. 9. irud.). Alde batean dauden marrak ez dirudi ornakuntza denik eta zuloaren erakuntzarekin erlaziona daitezke; baliteke ezkata handia prozesu berekin erlazionatzea. Neurriak: Luze= (1,7) cm; zabal= 1,05 cm.; lodi= 0,6 cm. –parentesien artean agertzen badira neurriak horrek esan nahi du zerbait falta zaiola, apurturik baitago–.

A1Z.D1.27. Apaindurik gabe, esekidura zulotik apurtua eta erditik longitudinalean urratuta, suak eragindakoa (ik. 9. irud.). Neurriak: L= 1,56 cm; z= 0,95 cm.; l= 0,6 cm.

A1Z.D1.196. Osoa, baina erditik longitudinalean urratuta (eta horren ondorioz bi zati txiki falta zaizkio), apaindu gabekoa (ik. 9. irud.). Esekidura zuloa egitean urradura handi bat sortu zitzaion alde batean eta beste batzuk,

txikiagoak, kontrakoan. Beraz, oso ondo frogatzen da zuloa egitean bi aldeetatik egin zela lan. Neurriak: L= 2,33 cm.; z= 1,1 cm.; l= 0,73 cm. (guztion artean handiena dugu hau).

A1Z.D1.197. Erdialde eta goiko aldearen zati bat besterik ez, apaindu gabekoa. Ezin dira neurririk hartu (ik. 9. irud.).

A1Z.D1.198. Esekidura zulotik apurtua, alde bateko apaindurarekin, lerro inzisak eratuz (ik. 9. irud.). Apainduraren banaketa: ezkerraldean 4 lerro paraleloan (bat gainean bitan bananduta), agian bosgarren batetik apurtua; eskuinaldean 5 lerro paralelo, baliteke seigarren batetik apurtua; erdian 3 lerro paralelo eta bi gehiago txikiago eta 2 eslaian; lerroen luzera 0,5-4,4 mm bitartekoak. Neurriak: L= (1,55) cm; z= 0,95 cm; l= 0,68 cm.

A1Z.D1.199, Aurrekoa bezala esekidura zulotik apurtua eta alde bateko apaindurarekin, lerro inzisak eratuz (ik. 9. irud.). Barrutik hustuta dugu. Esekidura zuloaren inguruan banatzen dira lerro inzisak: eskuinaldetik hasita eta goitik behera 4 marra labur ditugu paraleloan; kontrakoan ordea 3 lerro (apurtuta baitago) eta erdialdean beste 5 lerro, aurrekoak baino luzeagoak eta modu erradialean, bat izan ezik. Arrakala sortu da lerrorik zuzenenaren alboan. Neurriak: L= (1,23) cm; z= 0,94 cm; l= 0,6 cm.

A1Z.B1.200, aurrekoa bezalakoa dugu, esekidura zulotik apurtua eta alde bateko apaindurarekin, lerro inzisak hain zuzen (ik. 9. irud.). Alde apainduan behoko aldean bi marra motz paraleloan; goiko partean, ezkerraldean 4 lerro paralelo (gehi beste bat azalezkoa); eskuinaldean bi marra paralelo; eta erdialdean bi marra bertikal (hauetariko bat bitan banatuta). Neurriak: L= (0,89) cm; z= 0,87 cm; l= 0,59 cm.

A1Z.B1.201, 202 eta A1Z.B2.233, guztiak letagin bateko hiru zatiak (ik. 9. irud.). Ez da osoa zulotik apurtuta baitago; beste batzuetan bezala behoko aldea apaindurik gabe dago eta goikoaren erdia besterik ez genuen berreskuratatu. Honetan 5 marra motz paraleloan daude, bosgarrenetik apurtuta. Marrak egitean letaginaren gainazala, esmaltea, apurtu egin da ezkatzen modukoak eratuz. Neurriak: L= (1,83) cm; z= 1,07 cm; l= 0,74 cm.

A1Z.B1.203. Letagin zati handi bat, alde bateko erdia modu longitudinalean apurturik, esekidura zuloaren zati bat barne, apaindurarik gabekoa (ik. 9. irud.). Baliteke aurrekoaren zati bat izatea, baina batzeko tarteko beste zati falta delakoan gaude.

A1Z.A2.239. Osoa, apaindu gabea (ik. 9. irud.). Neurriak: L= 1,72 cm; z= 0,99 cm.; l= 0,57 cm.

A1Z.C3.256. Longitudinalean apurtua eta zatitua, goiko aldea besterik ez dago, baina esekidura zuloaren erdia (ik. 9. irud.). Apainduta dago: eskuin aldean eta goitik behera 8 marra labur paraleloan (zortzigarrenetik apurtuta) eta ezkerraldean aurrekoekin zeharkako moduan bost lerro labur (aurrekoak baino luzeagoak dira) paraleloan. Luzeraren aldetik 5 mm-tik 0,5 mm-ra bitartekoak ditugu grabaturiko marrak. Neurriak: ezin dira zehaztu.

A1Z.E4.321. Alde batean apaindurik badago ere bestean beheko aldean erdi apurtuta dago eta animalien hortz markak ditu (ik. 9. irud.). Agian horregatik besteetatik aldenduta zegoen. Teorian goiko apaindura bat etorriko litzateke beste marra batzuekin, baina badirudi azken hauek desagertu zirela. Goiko aldean zenbait marra labur ikusten dira zuloaren inguruan, 3 eskualdean eta 5 kontrakoan, finak eta gehienez jota 1,5 mm luzekoak. Neurriak: L= 1,91 cm; z= 0,95 cm; l= 0,7 cm.

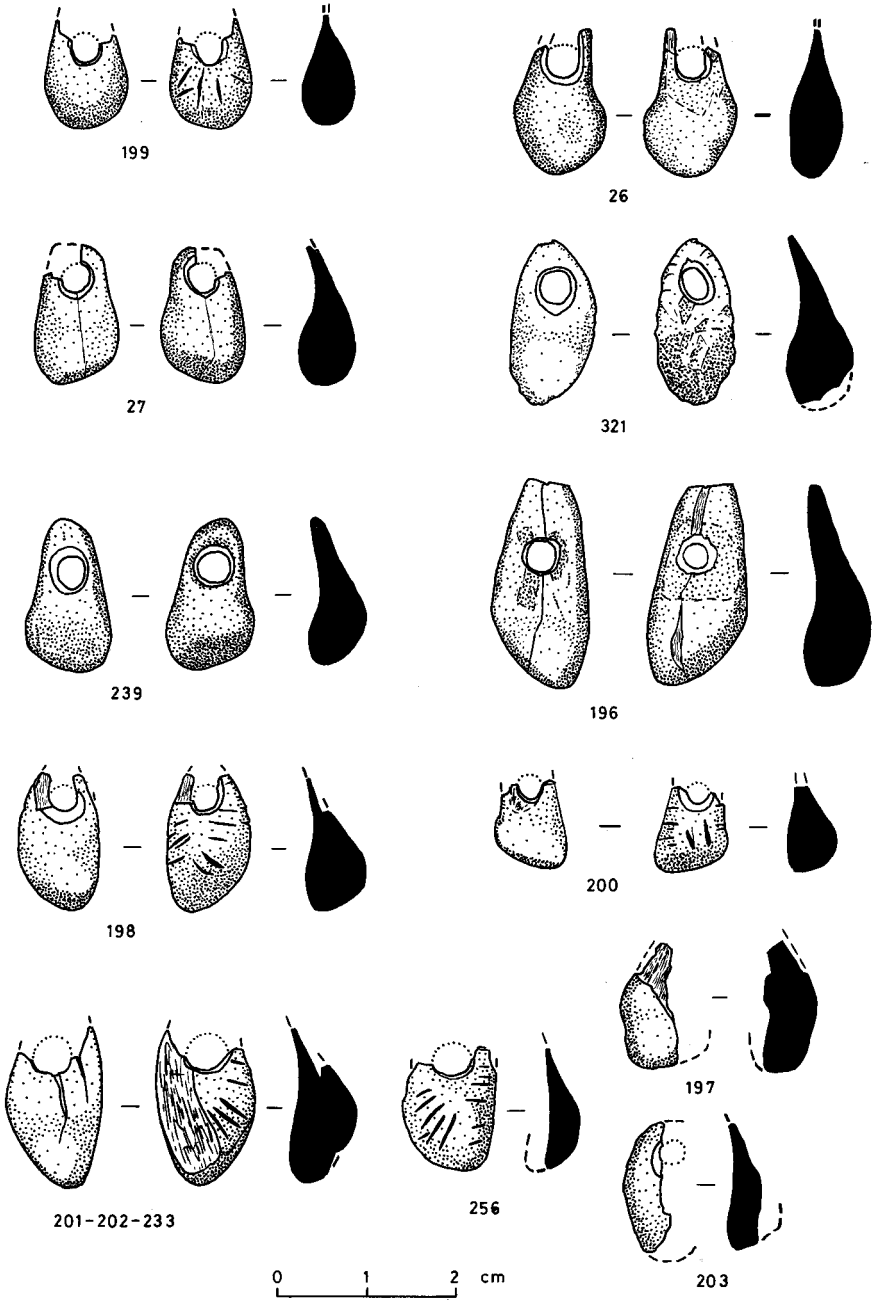
1.2) 3 Hezur puntak (ik. 8. irud.) katazulorekin dute erlazio zuzena, bat (327) zuloan bertan berreskuratu baitzen bi zatitan, eta beste biak (320 eta 403) ondoko laukietan (E3 eta E6 laukiak hurrenez hurren). Erlazio estuagoa dago azken bien artean, hauen gainazalean egindako diseinua, ildaskak paraleloan, antzekoak baitira. Honako ezaugarri hauek dituzte (ik. 10. irud.):

A1Z.E3.320. Bi puntadun hezur baten erdiko zatia, sekzio triangeluarra, alde bat laua eta beste biak, konbexuak (badirudi tresnaren mutur-erdiko zatia dela). Hezurrean barneko egitura agerian dago mutur batean. Alde lauan bi ildo ditu, paraleloak, ertzeetatik hurbilago, erdialdetik baino; beste bietan ildo bana, ertz baten paraleloan. Neurriak: Luze= (3,02) cm, zabal= 0,61 cm; lodi= 0,53 cm.

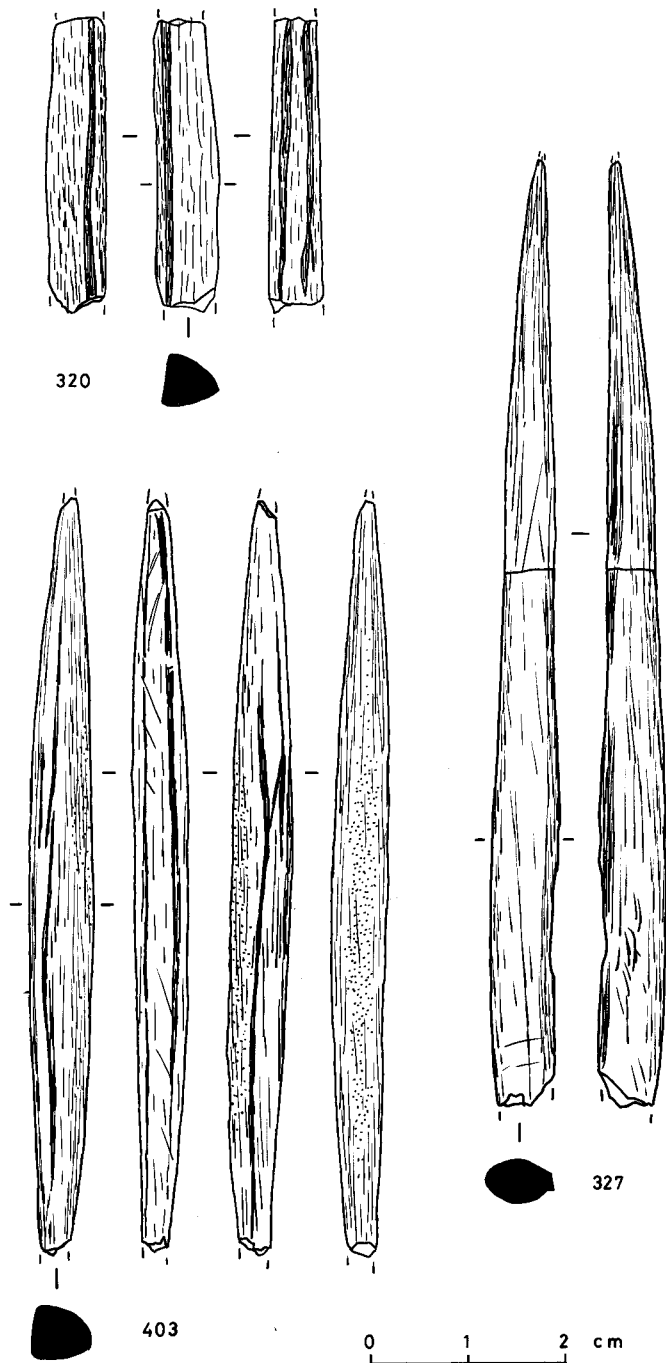
A1Z.E4.327. Hezur punta, katazuloran aurkitua (bi zatitan banatuta aurkitu zen, bakoitza kolore desberdinetakoa); sekzio obalatu du eta hurbileko zatia eta muturreko punta falta zaizkio, zenbait egite-marka luze, ildaxkak modukoak, agerian daude. Leuntze lana ez zen amaitu eta bistan dago hezur ezpalaren jatorrizko hegala, bai beheko alde osoan bai goiko aldearen hurbileko gunean. Azken honetan ikusten da hezur ezpala lortzeko kontrako bi aldeetatik sakondu zutela hezurrean, geroxeago indarrez apurtu arte, eta apurketarekin batera ezpala bera sortzeko. Leuntze lanaren ildaxkak ertzeen paraleloan eratzen dira, hurbileko muturrean dauden batzuk izan ezik, arkuaren modukoak direnak. Neurriak: L= (9,72) cm, z= 0,70 cm; 0,44 cm.

A1Z.E6.403. Bi puntadun hezurra, bi muturrekoak galduak, sekzio erdikuar drangeluarra duena. Alde batean hezuraren barneko egitura bistan, alde bitan ildo luzea mutur batetik bestera (irregularrak eta desbideratuak, zenbait tartetan lan egiteko orduan erabili zen tresnaren ibilera zalantzakoa baitzen), bestean bi ildo paraleloan ertzeetatik hurbil kokatuta. Alde batean zaindu gabekoa da diseinua eta ildaxka beheko aldean ezkerreko ertzetik abiatzen da, geroxeago desbideratzen da erdialderantz eta eteten da gero erdialdetik jarraitzeko, eta ertzean beste ildaxka bat, laburragoa, agertzeko. Beste batean ildaxka erditik doa baina goiko herenean bitan banatzen da paraleloan muturrerantz (eta txiki bat beherantz), erabat osatuta ez badago ere (geratzen den aldearen diseinua dakar burura, baina erabat osatu gabe). Azkenik, geratzen den aldean hezuraren barne egitura bistan dagoenez bakarrik bi mutur biribilduak azaltzen dira. Neurriak: L= (7,76) cm, z= 0,62 cm; l= 0,53 cm.

2) *Sukarrizko lanabesak*. Espazioan azaltzen den banaketari dagokionez (ik. 11. irud.) 4 zonalde bereizten dira: 1) katazuloa, 11 sukarrizko tresna edo printza baitaude (6 printza eta 5 ijelki, baita beste printza bat ondoko

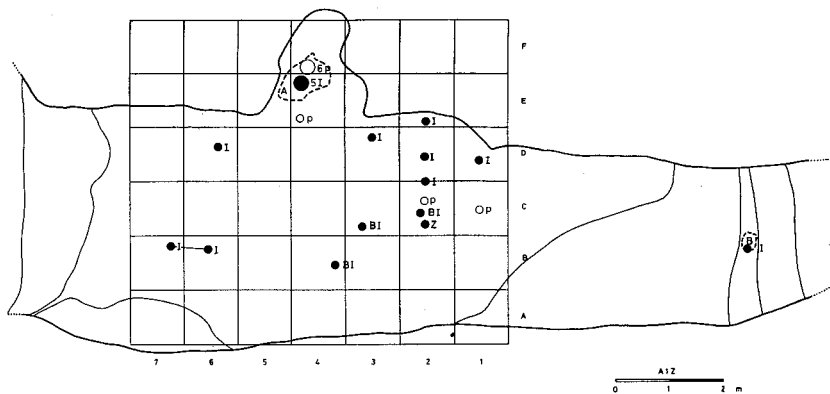

9. Irud. Zezenaren Plataformako orein letagin apainduak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

10. Irud. Zezenaren Plataformako hezurrezko tresnak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

laukian); 2) C2 laukiaren inguruan, hor 5 ijelki, 3 bizkar ijelki, 2 printza eta zulakaitz bat baitaude; 3) bi ijelki 6 eta 7 xafletan daude besteetatik alden-durik; 4) azken ijelkia hondoko estalagmitaren gainean. Bi gune ere bereizten dira tresna motaren arabera: 1) C1-23 eta B4 laukietan, ijelkiak ez diren tresnak baitaude, bi printzekin batera; 2) gainerakoetan ijelkiak daude baita printza batzuk ere. Bestalde, C2 inguruko gunea bereizten da suak eraldatutako sukarrak (D2.134, E2.35, C2.205 eta 207, B4.298) kokatuta, gainerakoetan ez baitaude (ik. 23. irud.).

11. Irud. Sukarrizko tresna eta printzen banaketa Zezenaren Plataforman (Areatza kobazuloa, Galdamiz). Laburdurak: P printza; I, ijelkia; BI, bizkar zanpatudun ijelkia; Z, zulakaitz.

Bi tresna mota nagusi ditugu. Lehenik, hiru bizkar zanpatudunak, plataformakoak: 257 zenbakiduna, bizkar ijelki baten muturreko zatia, 298 zenbakiduna, bizkar ijelkia eta 206 zenbakia, bizkar punta. Bigarrenik, sukarrizko ijelkiak, hiru katazulokoak (326 –bi marruska fronterekin–, 339 eta 331 zenbakidunak); bizkar naturalaren ijelkia, 351 zenbakiduna, katazulokoa; eta besteak. Beste ijelki batzuk ezin dira zehaztu momentu batean, azaldu dugunez bi lekuetan, katazulooan eta hondoko estalagmitan, agertu zirelako. Hauexek dira: 25, 244, 407, 408 eta 412. Dena dela, haien artean batzuk luzeegi omen dira Kalkolito Arokoak izateko, horrelako neurriak aruntagoak baitira Paleolito Aroan. Oro har, hurrengo 26 sukarrizko aztarnak berreskuratu ziren (ik. 12, 13 eta 14. irudiak):

A1Z.D1.25. Ijelki gris ilun fina, erabilera ukipen gutxi eta finak, taloi laua. Neurriak: Luze= 3,78 cm; zabal= 0,95 cm; lodi= 0,39 cm. (ik. 12. irud.).

A1Z.C1.54. Azalkabetze printza, gris argia, apurtua, ez oso fina. Neurriak: L= -; z= 2,12 cm; l= 0,78 cm.

A1Z.D2.134. Ijelkiaren urrutiko zatia, gris argia, fina, deshidratatua (ik. 12. irud.). Neurriak: L= -; z= 0,97 cm; l= 0,19 cm.

A1Z.E2.135. Ijelki gris argia fina baten hurbileko eta Erdiko zatiak, deshidratatua, suak eragindakoa (zulotxoak), bi zatitan. Neurriak: L= -; z= 0,9 cm; l= 0,22 cm. (ik. 13. irud.).

A1Z.E5.154. Ijelki gris argia, taloi laua. Neurriak: L= 4,94 cm; z= 1,24; l= 0,5 cm. (ik. 12. irud.).

A1Z.E4.164. Ijelki printza, gris iluna, fina. Neurriak: L= 1,88 cm; z= 0,8 cm; l= 0,38 cm. (ik. 13. irud.).

A1Z.C2 edo D2.204. Ijelki gris iluna, fina, taloi laua, muturreko punta besterik ez zaio falta, erabilera ukipen gutxi bi aldeetan. Neurriak: L= 5,3 cm; z= 1,26 cm; l= 0,53 cm. (ik. 12. irud.).

A1Z. C2.205. Sukarrizko printza, gris iluna, fina, apurtua eta suak eraldatua (zenbait ezkata). Neurriak: L= -; z= (1,02 cm); l= 0,21 cm.

A1Z.C2.206. Bizkar zanpatudun punta, gris iluna, fina, ukipen malkartsu zuzenak eskumako alboan (haien artean batzuk inbertsoak) eta txiki batzuk ezkerreko alboaren behealdean. Oinarrian agian zati bat falta zaio (ik. 13. irud.). Neurriak: L= 2,47 cm; z= 0,56 cm; l= 0,27 cm.

A1Z.C2.207. Zulakaitz (?), ijelki gris argi fina baten urrutiko zatia, zenbait zulakaitz-kolpe muturreko bi aldeetan, suak eragindakoen bidez apurtua (ik. 13. irud.). Neurriak: L= -; z= 0,5 cm; l= 1,03 cm.

A1Z.D3.244. Ijelki gris argi fina baten Erdiko eta urrutiko zatiak. Neurriak: L= -; z= 0,92 cm; l= 0,2 cm. (ik. 12. irud.).

A1Z.C3.257. Bizkar zanpatudun ijelkia edo punta, ukipen malkartsu zuzenak eskuineko alboaren goiko aldean eta ezkerrearen beheko aldean ukipen erdi-malkartsuak, gris iluna, kurbatua, muturrik gabe apurturik baitago. Neurriak: L= (3,13 cm); z= 0,53 cm; l= 0,26 cm.

A1Z.B4.298. Bizkar zanpatudun puntaren erdia (hurbileko zatia faltan du), gris argia, deshidratatua, ukipen malkartsuak eta zuzenak ezkerreko alboan (ik. 13. irud.). Neurriak: L= (2,6 cm) ; z= 0,46 cm; l= 0,2 cm.

A1Z.E4.322 + A1Z.E4.324 + A1Z.F4.329. Sukarrizko printza beraren hiru puskak (ez da erabat osatzen), gris iluna, fina, apurtua (urrutiko zatia), (324 zenbakidunarekin batzen da). Neurriak: L= 4,2 cm; z= 2 cm; l= 0,24 cm.

A1Z.E4/F4.323. Ijelki printza, gris iluna, fina. Neurriak: L= 1,77 cm; z= 0,9 cm; l= 0,26 cm.

A1Z.E4.325. Nukleoaren bigarren printza, bizkar naturala ezkerrealdean, gris iluna, fina (ik. 13. irud.). Neurriak: L= 3,47 cm; z= 1,8 cm; l= 0,9 cm.

A1Z.E4.326. Ijelki beltza fina, marruska batekin muturrekoan (desbideratuta badago ere) eta beste bat ezkerrealdeko mutur batean, erabilera-ukipe-

nak bi aldeetan, zuzenak eta inbertsoak, taloia landua. Neurriak: L= 9,04 cm; z= 2,94 cm; l= 0,87 cm (ik. 13. irud.).

A1Z.F4.328. Nukleoaren berrerabiltzean lortutako ijelki printza, muturrean kortex agerian (fina, harri koskorrena dela frogatuz), gris iluna, fina, aurreko lau printz luzearen markak bistan (baita beste batzuk txikiagoak ere), erabilera-ukipenak bi aldeetan. Neurriak: L= 4,46 cm; z= 2,16 cm; l= 0,78 cm. (ik. 13. irud.).

A1Z.F4.330. Ijelki printza, gris iluna, apurtua, fina (muturreko zatia falta zaio), kortexaren arrastoak, eskuineko alboaren erdialdean erabilera-ukipenak azaltzen direlarik (ik. 14. irud.). Neurriak: L= (3,56 cm); z= 1,35 cm; l= 0,6 cm.

A1Z.F4.331. Ijelki beltza fina, kortexaren arrastoak alde bateko bi gune txikitik, erabilera-ukipenak bi aldeetan, taloi laua baina ukipen batzuekin. Neurriak: L= 10,32 cm; z= 2,35 cm; l= 1,1 cm. (ik. 14. irud.).

A1Z.E5.351. Ijelki beltz-marroi fina, bizkar naturala ezker aldean (kortex fina, harri koskorrena), erabilera-ukipenak bi aldeetan, zuzenak eta inbertsoak, taloia faltan (apurtua), lantze-aztarnak beheko aldean agerian (eginberria bota zutenaren isla). Neurriak: L= 6,93 cm (pixka bat faltan); z= 2,48 cm; l= 0,5 cm. (ik. 12. irud.).

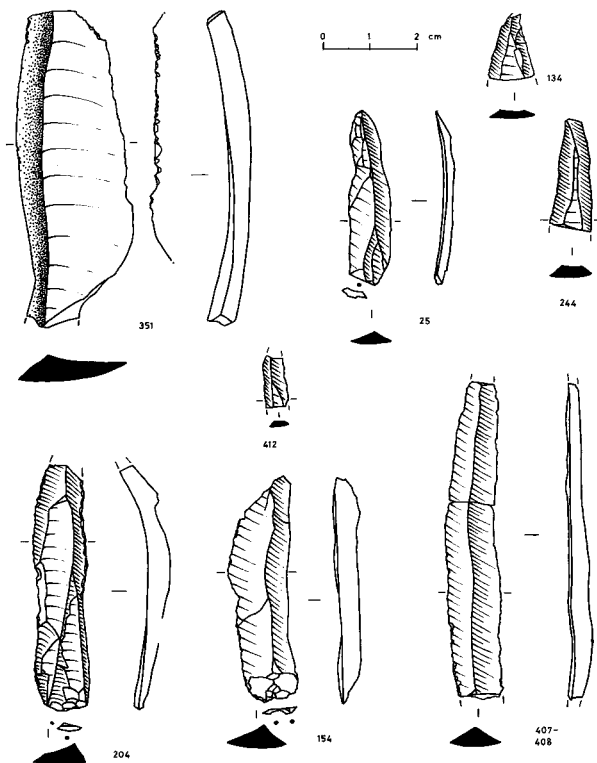
A1Z.B6.407 + A1Z.B7.408. Ijelki baten urrutiko eta erdiko zatiak hurrenez hurren, gris ilun gardena, erabilera ukipenak bi aldeetan. Neurriak: L= 6,83 cm (hurbileko zatia falta zaio); z= 1,15 cm; l= 0,43 cm.

A1Z.D6.412. Ijelki txiki baten erdiko zatia, gris iluna, fina, erabilera-ukipenak bi aldeetan. Neurriak: L= -; z= 0,48 cm; l= 0,15 cm.

A1Z.B (hondoko estalagmita).719. Ijelki baten hurbileko eta erdiko zatia, kortex aztarnak ditu ezkerreko ertzean, erabilera ukipenak bi ertzeetan, taloi landua bi aldeetan (ik. 12. irud.). Neurriak: L= (6,75 cm); z= 1,85 cm; l= 0,63 cm.

3) *Zeramika* puska aztarnategia aurkitzean bildu ziren baina bakarrik bi gunetan (ik. 15. irud.): 1) D6-2/4, D5-1 eta E64 D6-3 sektoreetan (azken hauek hormaren ondoan); 2) hondoko estalagmitan zegoen zuloan. Gainerako zatien banaketa, plataforma osoa bete arte, azterketa arkeologikoan eratu zen. Ontzi gorriaren pusken banaketa esanguratsua da: puska gehienak D6-2/4, D5-1, E5-3 eta E64 sektoreetan aurkitu ziren eta gero ondoko laukietan dugu dentsitate altuena; azkenik, puska bat besterik ez zen agertu hondoko estalagmitaren goiko zuloan (ik. 15. irud.). Bi baso nagusien zatien banaketa egin da ikusten da baso bakoitza eremu zehatz bati dagokiola (ik. 15, 16 eta 17. irud.): 1) baso laranjaen zatien bilgunea zen inolako zalantzarik gabe D6-2 sektorea eta ondokoak (E6-4, E5-1), hor aurkitu baitziren 136 puska (98 haien artean zuzenean erlaxionatuta); beste 77 puska plataforman barrena zeuden barreiatuta baina 4, 5 eta 6 xafletan, aurreko multzoaren inguruan hain zuzen; eta azkenik, zati bat besterik ez hondoko estalagmitaren goiko zuloan (kordoi

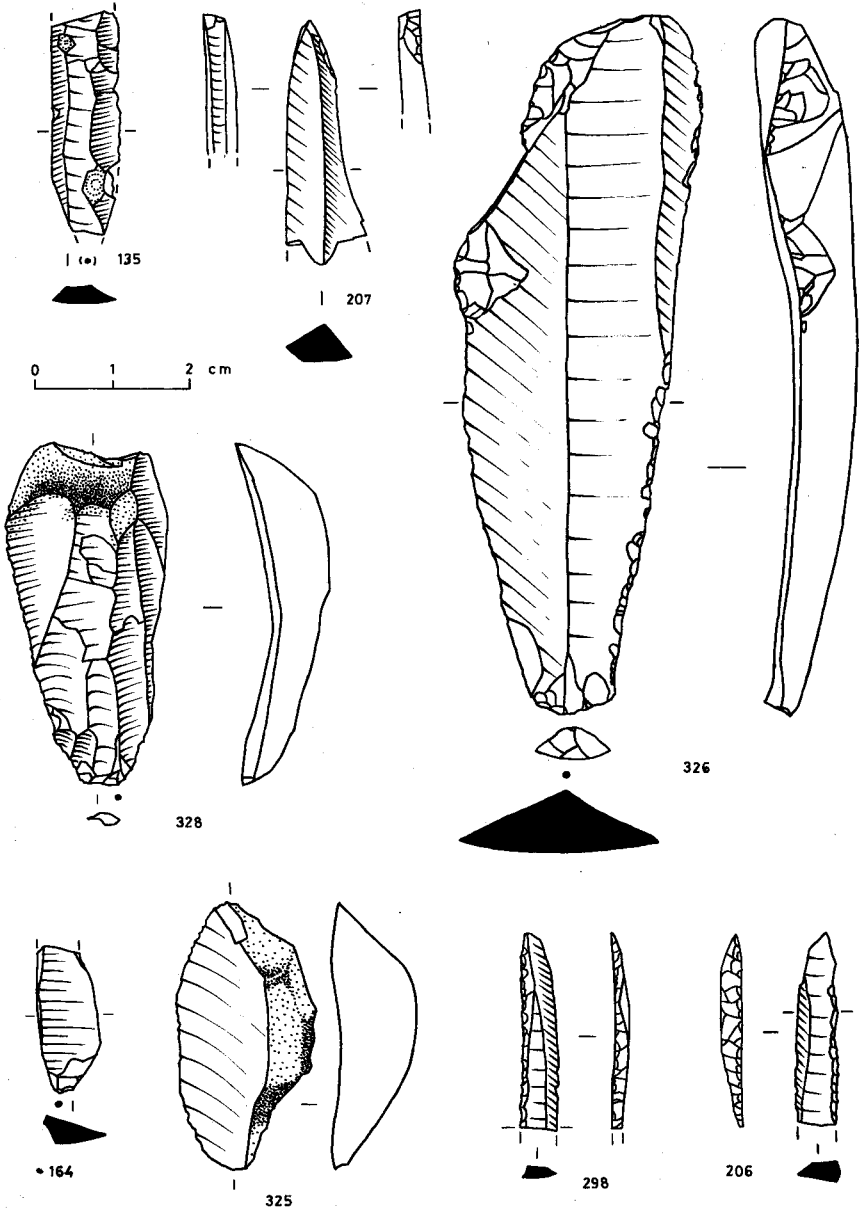

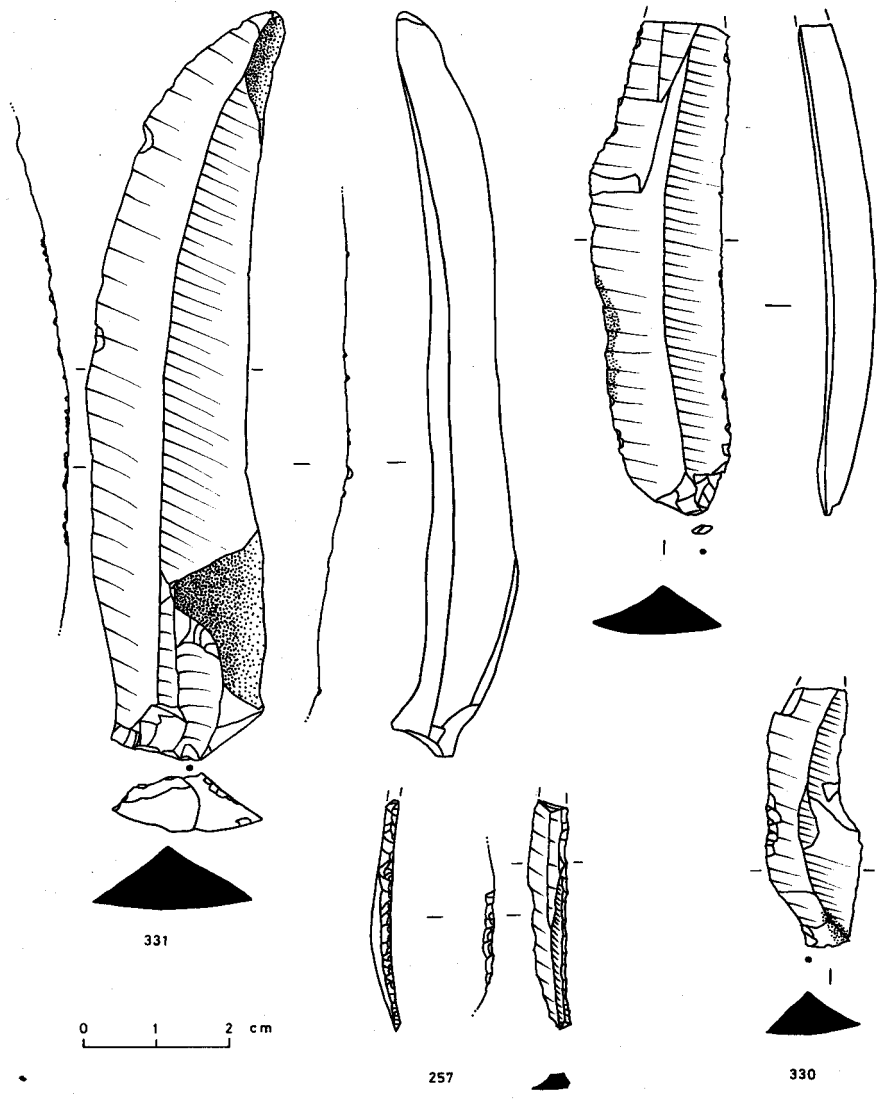
12. Irud. Zezenaren Plataformako sukarrizko tresnak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

batekin apaindurik), (ik. 15. irud.). Beraz, ez dago erlazionatuta hurrengo baso-arekin. Bigarren ontziaren banaketa oso berezia da (ik. 16. irud.), zatirik inportanteena hondoko estalagmitaren goiko zuloan aurkitu baitzen eta pentsa liteke hori izan zela leku orijinala. Beste puska batzuk sakabanatu ziren behe-rantz, plataformarantz, baina estalagmita honetatik hurbilen dauden laukietara (batez ere B eta C xingoletan eta D1, D2 laukietan), eta orduan pentsa daiteke ez daukala zer ikusirik D6ko sutondoarekin (eta, jakina, estalagmitako goiko aldean dagoen zulotik erori zela). Azkenik, geratzen diren 3 edo 4 basoak (ik. 17. irud.) D6ko sutondoarekin erlaziona daitezke: 1) tamaina erdiko baso marroia 5, 6 eta 7 xafletan aurkitu zen; 2) baso txikia, bi zati besterik ez, C4 laukian; 3) baso laranja txikia (puska bat, zalantzan), plataforman; 4) azken basoa F4 laukian (4 zati). Honako ontzi hauek ditugu:

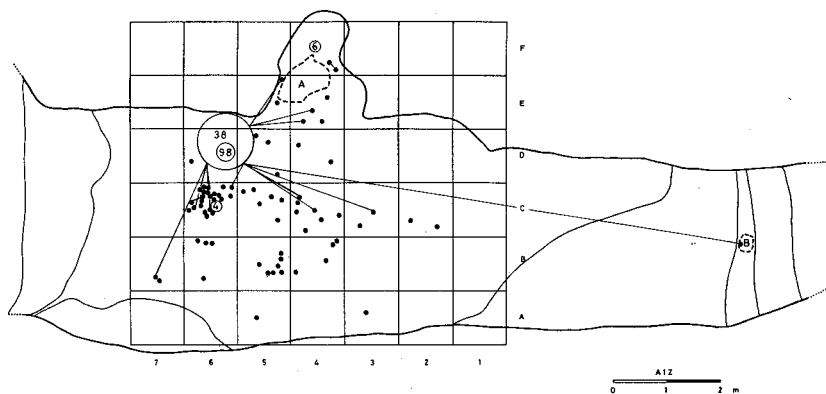
3.1) Baso laranja eta handia (ik. 18. irud.). Ertz zuzena eta apaindua, hatz inpresioekin; honen azpian gilborraren goiko aldean hiru lerrotan paraleloan kordioak hatz-atzazal inpresioekin, lerro horien artean gainazal laua; honen behean gilbor oboidea hatz inpresioekin; eta hondoa laua. Horrela banatzen dira berreskuratu ziren zatiak: ertza hatz inpresioekin, 5 puska; kordioak hatz-hatzala inpresioekin, 25; gilborra (hatz inpresioekin eta lauak),

13. Irud. Zezenaren Plataformako sukarrizko tresnak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

14. Irud. Zezenaren Plataformako sukarrizko tresnak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

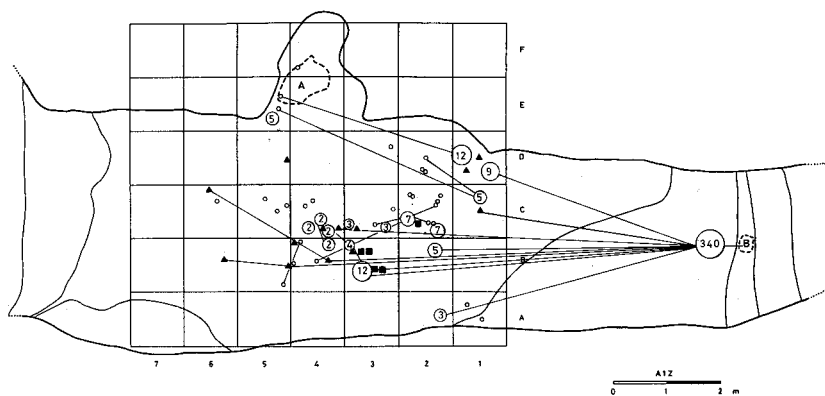

15. Irud. Zeramika pusken banaketa Zezenaren Plataforman (Areatza kobazuloa, Galdamiz): ontzi gorria. Sinboloak: $\bigcirc$ gune bateko puska kopurua (zirkulu handiago baten barruan badago, puska elkartuak); r zeramika puska bat; rCr puska elkartuak.

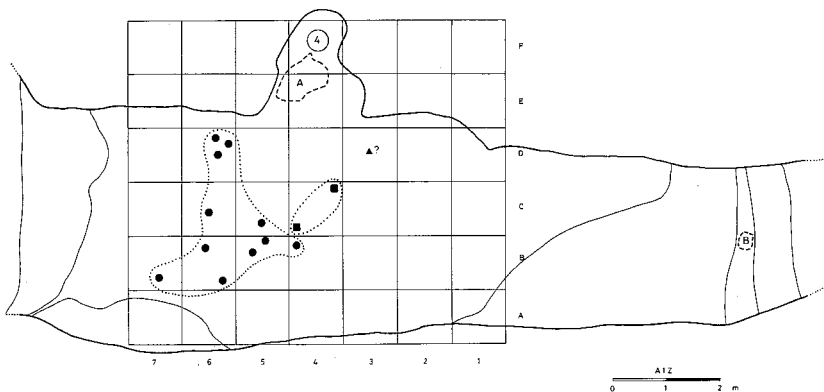
103; gilborra (lauak, kordioen artekoak), 25; hondoaren eta gilborraren artekoa (hatz inpresioekin), 9; hondoa laua: 11. Neurriak: hondoaren puskek, 1,6 cm lodi; gilborra inpresioekin, 1-1,4 cm bitartekoak eta lepoarenak, kordioen artekoak, 0,7-0,9 cm bitartekoak; gaineko ertz dekoratua, 0,7-1 cm bitarteko lodi. Ontziaren diametroa esan daiteke hondoan: 19 cm; goian, ordea, ez, puska gehiegi falta direlako.

3.2) Baso marroia (argia kanpoko aldean eta iluna barneko aldean) eta handia (ik. 19. eta 20. irud.). Goiko ertza hatz inpresioekin, kanporantz apur bat bueltaturik; behean lerro bat atzazal inpresioekin zuzenean ontziaren horman; erdi aldean kordoi bat atzazal inpresioekin hormaren diseinua aldatzeko, sartuagoa baita beheko aldea; gilborra laua baina geruza plastikoa gainetik, oso txarto kontserbaturik (ikusten den zatietan hartz markak ditu); eta aurrekoan bezala, hondoa laua. Eskegitzeko 4 zulo ditu (6 pusketan). Hurrengo puskak ditugu: ertza hatz inpresioekin, 14; atzazal inpresioekin, 16; puska apainduak atzazal inpresioekin (sumatzen da batzuetan kordoa, ez beti), 63; gilbor zatiak, 213; puskek zuloarekin, 6; hondoa laua, 18. Neurriak: hondoko lodiera, 1,1-1,4 cm bitartekoa; gilborrarena, 0,8-1,1 cm bitartekoa (kordoa barne); kordioen artekoa, 0,7-1 cm. bitartekoa; ertza dekoratua, 1,1-1,5 cm; ahoaren diametroa ezin da zehaztu; hondoko diametroa, 21 cm; birkonpondutako altuera: 49 cm (lotu gabe oraindik hondoarekin)⁸.

8. Horrelako zeramikazko ontziak berreskuratu dira zenbait kobazulotan: Bortal (Karrantza), era oboidea, hatz markak behetik gora (lepoa falta zaio), hondo laua, eskegitzeko 5 zulorekin; Lumentxa (Lekeitio), era oboidea, lepo zuzena apur bat ixten ahoa, hondo laua, ertzean azkazalen inpresioak, gilborrean behetik gora atzamarren inpresioak, lepoaren erdiko behealdean bi kordoi paraleloan azkazal inpresioekin eta goialdean beste kordoi bat sigi-saga egiten eta apaindura berdinarekin; eta beste batzuk (Apellániz, J. M. 1973, 19-20 eta 60-66 hurrenez hurren).

16. Irud. Zeramika pusken banaketa Zezenaren Plataforman (Areatza kobazuloa, Galdamiz): ontzi marroia. Sinboloak: $\bigcirc$ gune bateko puska kopurua (zirkulu handienean dauden puskek, elkartuak); j zeramika puska bat (gilbor dekoratuak eta dekoraziorik gabekoak); rCr puska elkartuak; n hondoko puskek; s ertzeko puskek .

17. Irud. Zeramika pusken banaketa Zezenaren Plataforman (Areatza kobazuloa, Galdamiz): gainerako ontziak. Sinboloak: $\bigcirc$ gune bateko puska kopurua; n, s, l, zeramika ontzi desberdinen puska bat.

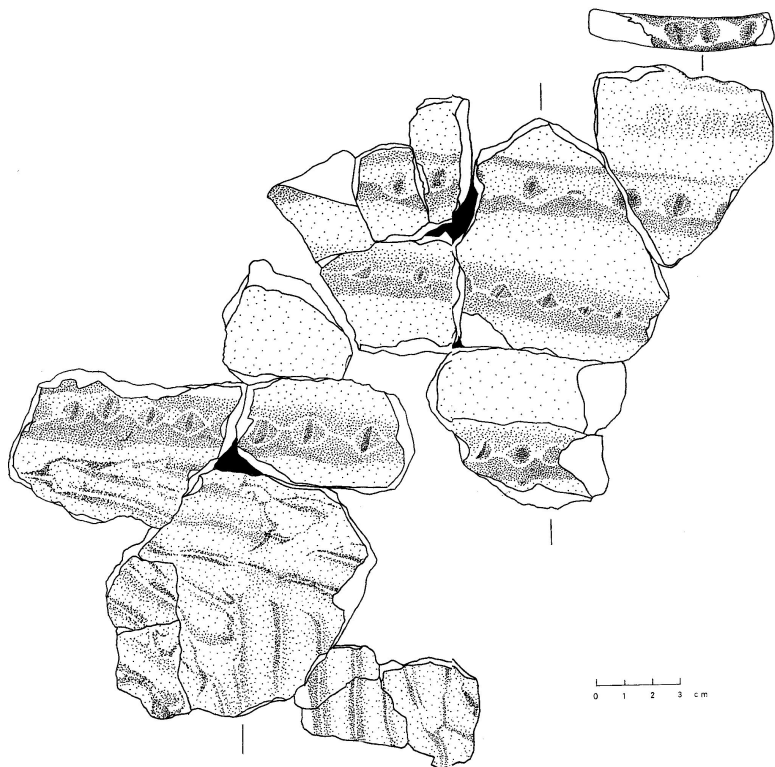
3.3) Baso marroia (kanpotik marroi argia, barrutik beltza), aurrekoa baino txikiagoa (ik. 21. irud.). Honako zeramika puskek daude (11 guztira): 4 ertz zuzen apaindu gabekoak, bat kordoi lau batekin (289, 356, 367 eta 432); 1 ertz zuzena baina mutur batekin atxikitzeko (334); 2 kordoi batekin, lauak (338 eta 411); 4 gilbor puska. Neurriak: ertz zuzena, 0,7-0,8 cm lodi; ertzaren ezpaina, 1,2 cm lodi; gilborra, 0,5-0,8 cm lodi; kordoiak: 0,9-1,1 cm lodi.

3.4) Oso txikia den baso bateko ertzaren bi zati (316 eta 317) (ik. 21. irud.). Ertz zuzena, borobildua, hormak beltzak, distiratsuak, espatula baten bidez txukunduak, kaltitzazko desgrasante ugari. Ahoa, gilborra baino txikiagoa dela dirudi. Neurriak: 0,34 cm lodi.

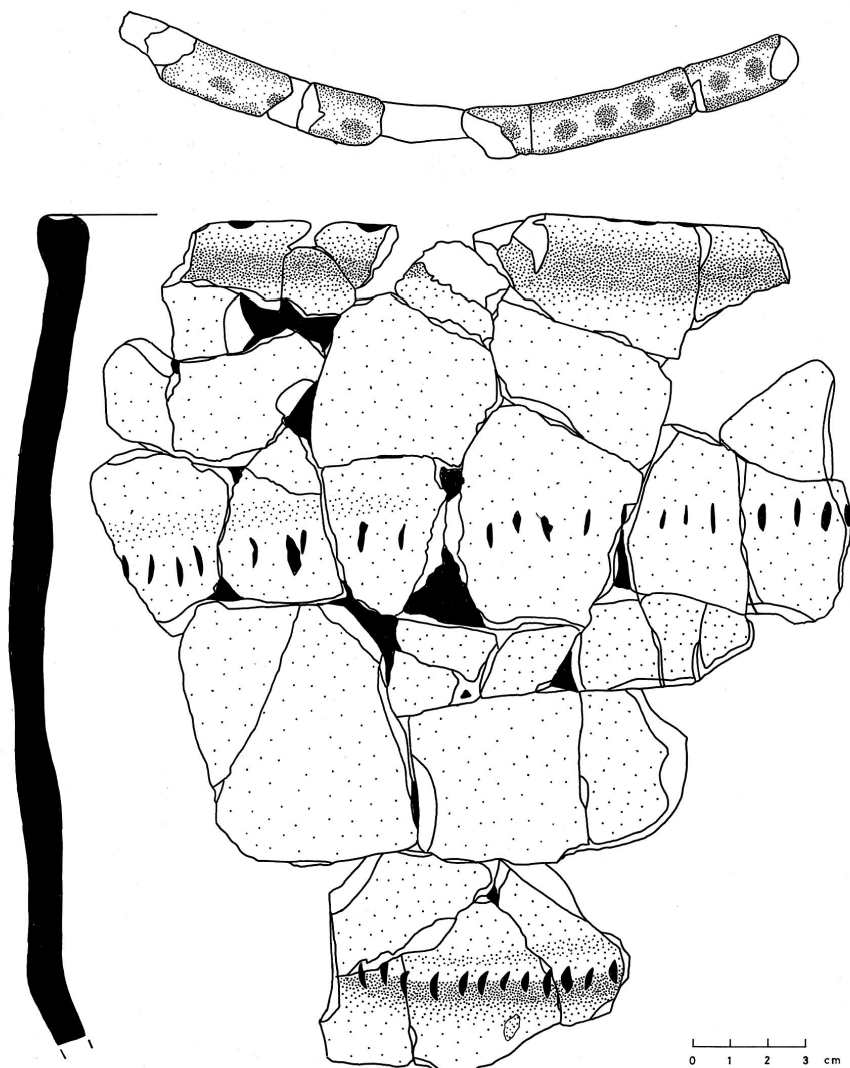
3.5) Tamaina erdikoa den baso baten 4 zati (82, 84, 85, 86 zenbakidunak). Desgrasante lodiak erabiltzen ditu eta bakarrik leku zehatz batean aurkitu ziren, F4 laukian hain zuzen. Neurriak: 0,7-1,3 cm bitarteko lodi.

3.6) Oso txikia den baso baten puska bat, laranja, 0,5-0,6 cm lodi. Plataformakoa (735 zbkia.).

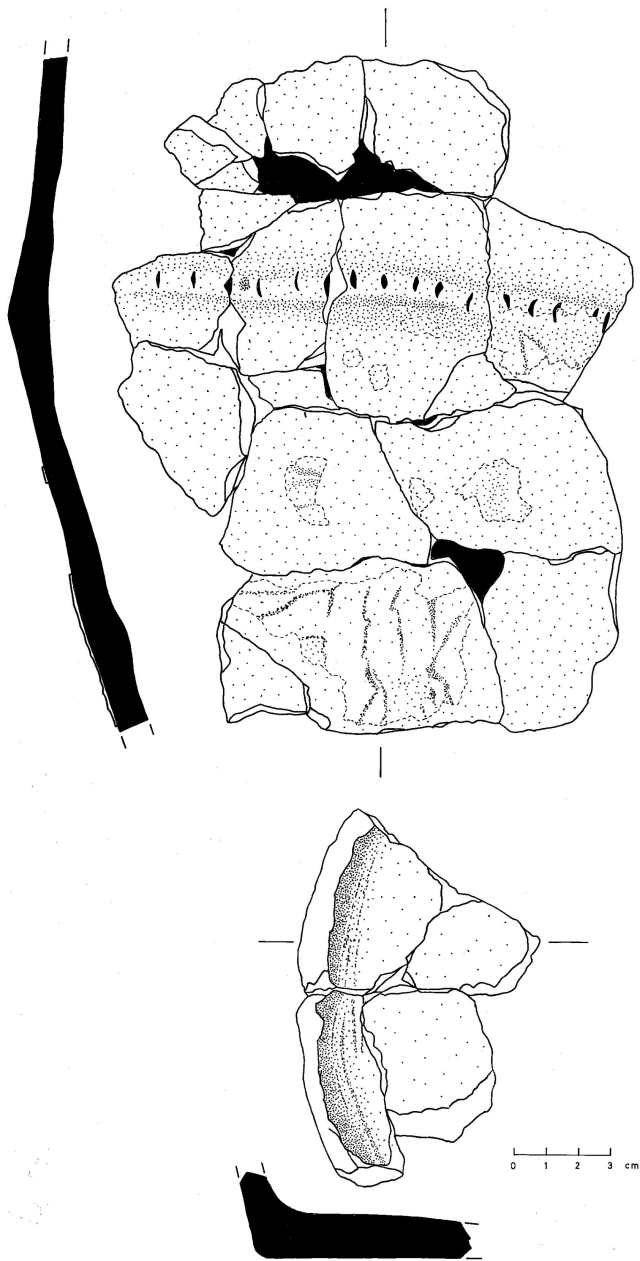
3.7) Azkenik beste zati batzuk aipatu beharra dago, ziurraski baso marroirenak gehiena, gilborrari dagozkion 164 zeramika puska, alegia.

18. Irud. Zezenaren Plataformako zeramikazko ontzi laranja, erdi eta goiko aldea (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

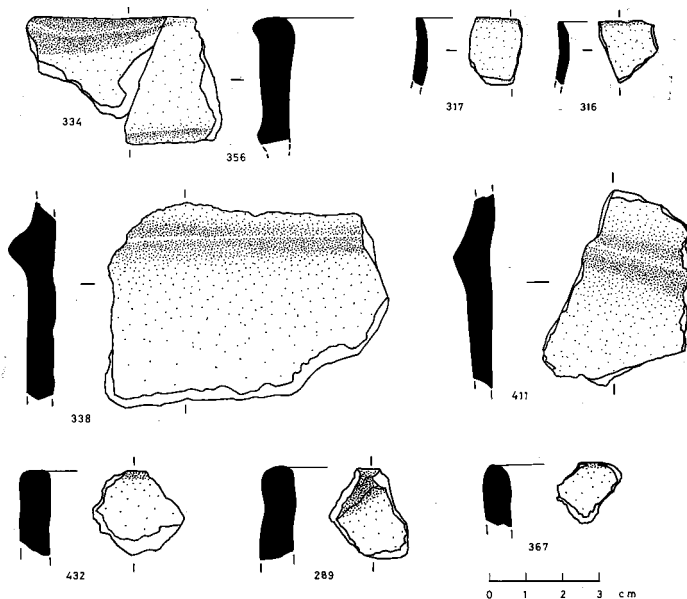

19. Irud. Zezenaren Plataformako zeramikazko ontzi marroia, erdi eta goiko aldea (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

20. Irud. Zezenaren Plataformako zeramikazko ontzi marroia, erdi eta beheko aldea (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

21. Irud. Zezenaren Plataformako zeramikazko ontziak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

4) *Metalezko objektuak.* Hiru dira guztira (ik. 22. irud.):

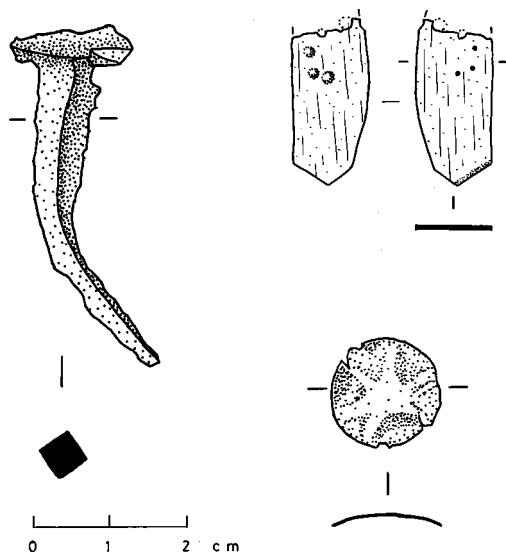
A1Z.B3.720. Kobrezko xaflaren erdia, mutur batean moztuta dago 45 graduko angelua eginez, alde bat horizontala eta kontrakoa kurbatua (ik. 22. irud.). Erdialdean 5 zulo txiki markatzen dira erdi-zirkulua osatuz, lau txiki eta bosgarrena handiagoa; lau txikietatik hiru ez dira burutu eta laugarren txikia eta bosgarren handia, dauden zulo bakarrek, erditik apurtuta daude. Neurriak: L= 1,93 cm (apurtua); z= 0,96 cm; l= 0,035 cm.

A1Z.B3.721. Azkenik, metalezko (brontzesko) tresna edo apaingarri baten buru borobila, zati bat orduan (ik. 22. irud.). Ezin da zehaztu antzinatasuna baina printzipioz metatze lanekin erlaziona liteke. Diametroa= 1,4 cm.

A1Z.E4.722. Burdinezko iltze zaharra, burua eta sekzioa laukidunak, XIX mendeko meatze lanei lotuta (ik. 22. irud.). Bihurtuta dago (beraz pentsa liteke egurrezko egitura batekin batera ailegatu zela) eta erroilduta nabarmen bai buruan bai ardatzean. Sekzioaren neurria burupean: 0,54 cm; 4,3 cm. luze.

5) *Material arkeologikoen kultura-kokapena*⁹. Teorian objektu batzuk esan-guratsuak dira: zeramika eta metala esate baterako Kalkolito Aroan koka dai-

9. Material modernoak ere aurkitu ziren, meategiri lotuak: buru eta sekzio laukidun iltzea, kasu.

22. Irud. Zezenaren Plataformako metalezko objektuak (Areatza kobazuloa, Galdamiz).

tezke. Hezurrezko puntak eta oreinaren letagin apainduak Goi Paleolitoan eta sukarrizko printzak ordea momentu desberdin baina badirudi lehenengo momentuan hobeto daudela, bestean baino. Horretaz gain ikusi behar da espazioaren bidez erlaziona daitezkeen ala ez. Esate baterako plataformako ekialdean sutondo baten aztarnak daude agerian, hezur printza batzuk suak eraldatu dituelako; eragin hori nabarmena da zenbait sukarrizko tresnatan eta islatzen da ezkur ikaztuetan. Are gehiago, orein letaginaren lepokoa horren inguruan dago. Eta aitzitik ezin da erlazionatu zeramikarekin, bestelako banaketa baitakar horrek: ontzi marroia estalagmitaren gainean egon zen; ontzi laranja D edo E laukian eta gainerako ontziak beste leku batzuetan. Beraz, ez da posible pentsatzea sutea aztarna horiek baino askoz modernoagoa dela; garaikidea baizik. Konklusioan pentsa liteke horiek erlazionatuta izan zirela (are gehiago kontuan hartuta datazioa zeramika baino zaharragoa dela).

Gainerako gainazalean arazo gehiago daude bereizteko teorien eta praktikan, une desberdinetako aztarnak gainjartzen baitira lekuan. Baina bereizteko bat sumatzen da, kontzentrazio handiko bi gune baitaude: ontzi laranja eta plataformako zuloa. Hemen errazago litzateke pentsatzea bi gune eta bi funtzio daudela baina garai berekoak. Bestalde hezurak ez dira erabakiorrak (animaliak ehizatuak izan ziren eta orduan edozein momentutakoak); ezta ezkurak ere.

Arazoa da azaltzea zer zegoen bi ontzi handi horietan eta zergatik besteen ontzien kasuan puska batzuk besterik ez ziren agertzen. Pentsa liteke kontserbazio kontua dela baina oso zaila da azaltzea zergatik ontzi txiki

batzuen puskak oso murriztuak ziren eta handienak ordea ugari. Errazagoa izango litzateke pentsatzea une desberdinetako isla zuzena dela: bakarrik azken unetako ontziak geratu ziren eta aurrekoak kendu egin ziren horiek uztean. Bestalde, goiko ontzian bazegoen ostilamendu bat, sukarrizko ijelki bat eta brontzezkoa.

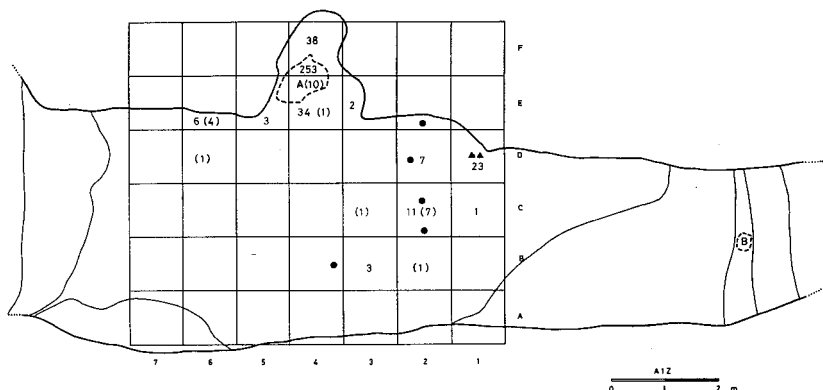
6) *Fauna*. Hezur printzen banaketa (ik. 23. irud.) hezur landuen antzekoa dugu, bi gunetan banatzen baitira aztarnak: 1) katazuloa da nagusi, 253 printza horko zuloan (irudian A letra duena), 384tik %66, eta inguruko laukiak gehituz, 84 printza, are nagusitasun gehiago, 337, osoaren %88; 2) horretaz gain, hondoko laukietan, C2 laukiaren inguruan 47 hezur printza ditugu, osoaren %12. Gainera, bi gune bereizten dira hezur guztiak kontuan hartuta, bata aztarnarik gabe eta bestea aztarnez beterik, eta horrek indartzen du bi gune horien garrantzia, tarteko hutsunea baita. Badirudi ekintza mugatu batzuen ondorio zuzena dela aztarnen banaketa eta beraz interpreta liteke erlazio estua dagoela esparru bakoitzeko artean, alegia, hezur printzekon zein beste motatakoen artean. Edonola ere, gune bakoitzak paper desberdina izan zuela pentsa daiteke.

Hau zehazteko beste aztarna mota bat ikertu beharra dago. Printza batzuetan nabarmena zen suaren eragina (ik. 23. irud.), batez ere koloreagatik, anizdunak izan arren, beltzetik zurira bitartekoak, portzentajeen asko ez badira ere (25 printz 384tik, %7). Bi gunetan agertzen dira: D5 laukiaren ondoan, non sutondo batekin erlazioa zitezkeen (harrizko egitura baten aztarnak baitzeuden gainazalean, harri handi batzuk, hori bai, desordenaturik), 16 hezur 337tik, %0,5; eta C2 laukiaren inguruan (esparruaren %19, hots, 9 printza 47tik, 11 horko bi letagin atrofikoak kontuan hartuta, biak D1 laukikoak, %22). Azken ideia honek indar gehiago hartzen du beste aztarna motak kontuan hartuta: inguru horretan aurkitzen dira suak eraldatutako sukarriz guztiak (ik. 23. irud.); eta ezkur ikaztu asko ere agertu ziren C1 laukiaren mendebaldeko erdian eta D1 laukian, beste ikatz batzuekin batera (gainerako gehienak E4 laukian berreskuratu ziren). Konklusio gisa pentsa liteke bi sutondo gutxienez egin zirela edo bi gunetan egin zirela sutondoak denbora tarte batean, zenbait sasoiotan. Modu berean pentsa daiteke une zehatzago azaltzen duela bigarren sutondo horrek (C2 laukikoa), oso murriztua baita kantitatearen aldetik eta ondoko atua ez da oso sakabanatu plataforma barrena, letagin atrofikoak, besteak beste.

la hezur guztiak, identifikagarriak behintzat, Plataformako Zuloan, galeriako alboetan aurkitu ziren. Galeriaren gainerako gunean hezur printza txikiak besterik ez ziren bildu, hezurak Historiaurreko erritoen errepikapenaren eta meatzarien bisitaldien ondorioz (azken hauen aztarnak agerian daude galeria honen hondoan bertan) zatitu zirelako. Makrofaunaren¹⁰ hezurrei dagokienez

---

10. Mikrofauna, oso urria, berreskuratu zen, baita molusku bat ere. Horregatik ekintza berezi bat antolatu zen plataforman utzitako lurra urarekin bahetzeko, modu horretan mikrofauna gehitzeko asmoz; beste aztarna txiki batzuk, hezurrezkoak zein sukarrizkoak, lortu ahal izateko; baita, oro har, aurreko ikerketaren balioaren diagnosi zehatza izateko. Hori eginda egur ikatzen eta mikrofaunaren azterketa burutuko da.

23. Irud. Hezur printzen banaketa "Zezenaren Plataforma" (Areatza kobazuloa, Galdamiz). Parentesien artean suak eragindako arrastoak dituztenak. Sinboloak: r suak eraldatutako sukaria; v suak eraldatutako letagin atrofikoa.

43 identifikagarriak dira (54 letagin erabiliak kontutan hartuta) eta haien artean ez daude buru-hezurren eta horzdurarenak, oreinaren letagin apainduak salbu (inbentario honetaz kanpo; kontatuz gero 11 hezur gehiago datozkion oreinari, 29, alegia). Hezurren artean "Capra pyrenica" renak (basa-ahuntza) 25 ditugu eta "Cervus elaphus" enak (oreina) 18 -29 letaginak barne-, ondorengo banaketarekin (Castaños, P 1986, 45):

Hezur mota	C. pyrenaica (Basahuntza)	C. elaphus (Oreina)	Guztira
Saihets	—	8	8
Eskapula	1	—	1
Humero	4	1	5
Radio	1	—	1
Karpo	1	—	1
Izterrezur	7	2	9
Zangar	4	2	6
Belaunburu	—	2	2
Meta-podio	2	—	2
Behatz-hezur	5	3	8
Letagin	—	11	11
Guztira	25	29	54

1. Laukia. "Zezenaren Plataforma" gordailuaren makrofauna, lepoko-letaginak gehituta (Castaños, P 1986).

7) *Egur ikatzak eta ezkurak*. Batzuk eta besteak plataforma osotik sakanatuta agertu ziren, eta orduan F4 laukian ere agertu ziren ezkurak, esate baterako. Ez zen posible bereiztea erabat informazio mota hau, batetik zenbait lekutan ziur aski egoera txarrean ailegatu direlako gure garaietara. Dena dela esan behar da ezkurak leku guztietan aurkitu zirela, bai lur beltzarekin, bai beheko lur zurixkarekin eta baita katazuloko lur horixkarekin ere erlazionatuta. Dentsitaterik altuenak katazuloko izan ziren (agian oso babestuta zeudelako han, E2 laukian gertatzen zen bezala) eta C1 eta C2 laukien artean; ezkur ugari lur beltzarekin erlazionatzen dira (beraz lauki gehienetan ditugu, baina egoera txarrean) eta sutondoetatik urrutien dauden laukietan ordea arraroak dira (A5 laukia). Egur ikatzen puskekin antzeko banaketa dugu, lur beltzarekin batera baitzihoazen; beraz, dentsitaterik altuena D5 ondoko (batez ere mendebaldeko) laukietan zegoen (C6-7, D6-7, E6-7 laukiak batik bat) eta txikiena urrutien zeuden laukietan (B6 eta B7) eta ez oso ugari bi sutondoan arteko laukietan (C4, C5).

2.3.5. *Kronologia*. Paleoaztarnen artean bi lagin, ezkur ikaztuak biak, C14ren bitartez (metodo konbentzionala) datatzera bidali ziren. Lehenengoa E4 laukikoa zen, katazulokoa, harlauza estalagmitiko pean aurkitutako ezkurak, eta bigarrena E6 laukikoa, paretaren ondokoa. Honako emaitza hauek lortu ziren: 1) 6.970 ± 130 B.P (I-13.250); 2) 3.290 ± 90 B.P (I-13.251), hurrenez hurren. Emaitza hauek bestelakoak dira eta ondorioz bakoitzaren balioa zehazteko hurbilketa kritikoa egin beharra dago. Lehenengo soluzioa biak onartzea da, nahiz eta printzipioz irtenbiderik desagokia izan, lagina berdina baita (ezkurak, hain zuzen) eta ziurraski ekintza berdinen bidez utzita. Dena dela, hurrengo hipotesia aipa daiteke, laginak baldintza desberdinetan egon direla, eta modu desberdinetan ere aldatu direla, bata era nabarmenean gaztetuz. Baina horretarako zerbait materiala lotu behar dugu datazioaren emaitzarekin. Eta egia esan ez dago aztarna arkeologikoen artean ezer datazioarekin bat etortzeko: datazioaren tarte kronologikoa 3.380-3.200 B.P (1.430-1.250 K. a., kalibratu gabe) gazteegi dugu aztarnarik berrienak kokatzeko, alegia, kobrezko xafla. Beraz, zentzudunena bigarren datazio hau baztertzea izango litzateke. Baina horrekin ez da bestea itsu-itsuan onartu behar, gaztetu ere gaztetu ahal daitekeelako. Izan ere, trikuharri batzuetan (Bernalta 1, Karrantza) laginen kokapenaren ezaugarrien arabera ditugu emaitzak (ik. Yarritu, M. J.; Gorrotxategi, X. 1995a): goiko laginak gazteenak dira, behekoak zaharragoak, baina guztiak desagokizat har daitezke, garaikideak omen direlako.

Konklusio gisa, aztarna arkeologikoen artean batzuk giza talde batekin bat datoz (7.100-6.840 B.P, 5.150-4.890 K. a., kalibratu gabe), baina ez dakigu ziurtasun osoz VIII. milurteko eta VII. milurtekoaren artekoak diren ala ez. Aztarna arkeologiko batzuk Paleolito Aroan hobeto kokaraz daitezke, oreinarek letagin apainduak batez ere eta besteak oro har Paleolitoan zein Epipaleolitoan (ijelkiak, bizkar ijelkiak). Edozelan ere, gauza bat onar liteke: ezkurak ez dira bat Kalkolito Aroko aztarnekin (zeramika). Azkenik, beste gordailuaren datazioa bi hauen artean kokatuko litzateke, 6.170-5.870 B.P, eta hirurak kontuan hartuz denboran zehar egindako ekintzen emaitzak direla interpretatzeko tentagarri da. Baina gure ustez ilusioa besterik ez da, hirurak

ingurugiroaren baldintzek eraldatuak direlako. Tamalez ezin da ziurtatu erabat aztarna guztien kronologia zehatza.

2.3.6. *Interpretazioa*. Deposituan agertzen diren aztarnak erritoekin erlaziona daitezke, helburu magiko edo erlijiosoekin, plataforma bizilekua ez baita ezta ehorts lekua ere. Beraz ekintza batzuk denboran zehar pilatuta ditugu gune berezi batean, berezitasun hori aukeraketa baten ondorio zuzena izanda (beste leku batzuk aproposak badaude kobazuloan baina ez ziren aukeratu).

Lehenik eta behin kontsiderazio tafonomikoa egin beharra dago: lekuan berreskuratuta utzitakoaren zatia besterik ez da, kontserbazio diferentzialaren ondorioz (batzuk besteak baino hauskorrakoak dira). Horren ondorioz informazioa murrizten da eta baliteke nahikoa ez izatea deposituaren zentzuari heltzeko. Horrez gain, kontserbatuta ez dago leku originalean, leku horretaz kanpo, eta gainera objektuen arteko kontserbazio-maila bestelakoa da. Beraz, guk proposatutakoaren mugak bistan daude eta gure hipotesiak balioa hartuko du bakarrik errepikapenaren bitartez, esate baterako, beste leku batzuetan agertuz gero. Zentzu honetan, dauzkagun aztarna interesgarriak ezezaguna den bidean barrena lehenengo pausuak emateko erabili nahi ditugu. Ildo honi jarraituz errito-espazioa iraganean gaur egunean baino askoz zabalagoa izan zela planteatu daiteke, alegia, Zezenen Panelen inguruan, non marrazki eta grabatuez aparte ezer ez dagoen. Baina inguru hori, plataformaren behekoa bereziki, eraldatua izan zen, erabat, meategiko lanak direla eta, haizuloan barrena pasabidea eraikitzea, dinamita-kargak barne.

Denboran zehar utzitako aztarnak hiru ezaugarri batzutan dituzte: 1) espazio bera konpartitzea, hots, galeria baten azken zatia, kobazuloaren adar nagusiaren gainean; 2) hilotze prozesuarekin zer ikusirik ez izatea; 3) Paleolito Aroko Zezenen Panelaren inguruan kokatzea. Lehenengoari dagokionez, aztarnen pilatzea kasualitatearen ondorioa izan daiteke, baina horren kontrako argudioa gehi daiteke: lekuaren aukeraketarena. Bigarren puntuari buruz ez dago hezur erreen kopuru esanguratsurik, ezta hezur erre printzen leku zehatzik ere, eta ikatz puskak hezur erreekin batera sute zehatzen ondorioagatik azaltzen dira. Beraz, onar daiteke beste erritu batzuei lotuta daudela. Azkenik, hirugarren puntuari dagokionez, horrek ez du esan nahi irudien jatorrizko esanahi bizirik dagoela, baina ez da baztertu behar loturaren bat izatea, oso arrunta baita leku berean denboran zehar errito eta erlijio ezberdinen ikurrak pilatzea (sarreran justifikatu dugun bezala). Azalpen honetan zailtasun bat aurkitzen dugu: Epipaleolito Aroko aztarna eza, gure interpretazioa benetakoa baldin bada. Jakina, esan daiteke datazioak aro horretan daudela, baina aldi berean erabaki dugu ez direla argiak, eraldatuta daudela. Esan ere esan daiteke Epipaleolitoaren tresneria eta Paleolitoarena berdindintsuak direla baina tamalez ezin da zehaztu printza eta tresnen artean zeintzuk izan daitezkeen Epipaleolito Arokoak. Izatekotan, batzuk, Paleolito Arokoak, nabarmenagoak dira (letagin apainduak, esate baterako) eta hauek aldi horietara eramaten dituzte haiekien erlazioatuak berreskuratuta ditugunak (beti zalantzaren bat gorderik). Beraz, Epipaleolitoaren aztarnak ez daude demonstratzerik eta Paleolitoarenak ordea bai.

Beste azalpen bat aztarna epipaleolitikoak aurkitzeko aipa daiteke: ezkurren pilaketaren erritua aldi batekoa izan eta gizakiaren kultura materiala beste batekoa. Ikuspuntu honetatik VII eta VI. milurtekoen arteko datazioa (7.100-6.840 B.P, 5.150-4.890 K. a.) bat dator ehiza taldeekin, kontuan hartuz gure inguruan Neolito zaharrenak, Peña Larga harpean (Errioxa Arabarra) 6.150 ± 230 datazioa duela (6.380-5.920 B.P), (Fernández Eraso, J. 1988, 103 eta, 1997, 161-168). Kantauri Aldean bertan Mesolito eta Neolitoaren arteko datazioak, modernoagoak dira: Tarrerren bizi-haitzuluan (Cantabria), 5.780 ± 120 B.P (Apellániz, J. M. 1971); Herriko Barra aire zabaleko aztarnategia (Gipuzkoa), 5.870 ± 170 B.P), (Mariezkurrena, K.; Altuna, J. 1996); Pico Ramos bizi-haitzulua (Muskiz, Bizkaia), 5.860 ± 65 B.P, (Zapata, L. 1995). Baina hau da onartzeko dagoen zailtasuna: kokapenaren aldetik lotura askoz nabarmenagoa dela ezkur ikaztuen eta zenbait aztarnen artean (hezurrezko puntak, sukarrizko ijelkiak eta orein-letaginaren bat), hots, Paleolito aldekoak.

4. Arg. "Zezenen Panela" (behean eta ezkerrean) eta "Zezenaren Plataforma" (goian, eskualdean), Areatza haitzuluan (Galdamiz).

Beraz, erlaziorik interesgarriena Zezenen Panelen eta Plataformen aztarnen arteko hurbiltasunagatik sortzen da. Hipotesi honetatik aurrera bagoaz gordailuak uzteko orduan aurretik (edo aldi berean lehenengo momentuan) margotuta zeuden irudiek sorrarazi zitezela planteatu daiteke. Hau onartzeko denboran zehar irudiekin izandako esanahiaren jarraipenaren alde izan behar dugu. Egia esan, modu generikoan ikusten da denboran zehar animalien era edo izena duten jainkoak agertzen direla. Adibidez, erromatarren aldiko Akitaniako hilarri edo aldareetan, alde batetik

animaliekin erlazionatuta dauden antroponimoak ditugu (Gorrochategui, Joaquín 1984), erroan "Hars-" eta "Oxson" dituenak (hartz eta otso, hurrenez hurren); eta bestetik animalien izena hartzen duten jainkoak, esate baterako, "Idiatte", "Astoilunno", "Aher-belste", "Herauscorritsehe" (idi, asto, aker eta herrautsen izenak hain zuzen ere). Horrez gain, gorri kolorea agertzen da azken adibidetan, ahozko tradizioan animalia-irudia (zezena, bereziki) hartzen duten jainkoengan bezala. Tradizio honetan lurpeko jainkoak edo aztiak "zezengorri"aren eran agertu ohi dira (Barandiaran, J. M. 1972a, 247-248) Euskal Herri osoan: Otsibarre haitzulooan, Okina lezean, Kapildui kobazuloan eta abar, jarrera mehatsua erakusten, batzuetan ahotik eta sudurretatik sua bota izanez. Beste batzutan adin desberdinetakoa dugu: "txekorgorri" (op. cit., 230-231), "txaalgorri" (op. cit., 228-229), "beigorri" (op. cit., 62), "aatxegorri" (op. cit., 15-16). Ez da harritzekoa orduan haitzuloetako irudien eta ahozko istorioen artean erlazioaren bat proposatzea: "It may be possible to discover some relationship between the Basque myths and the Upper Palaeolithic figurations of the same region" (Barandiaran, J. M. 1974, 25). Jeinu batzuek animalia-irudien, basapiztiaren ("ihizi") era hartzen dute, zezenez gain, behia, zaldia, behorra, akerra, ahuntza, aharia eta txerria (Barandiaran, J. M. 1972a, 102-103). Baliteke beste aztarna batzuk tradizio honekin erlazionatzea, eskultura bihurtuta: Mikeldi idoloa esate baterako, basurdea edo antzeko animalia eta eguzki diskoa bere azpian. Kasu honetan eguzkiak berak iradokitzen du kolore gorria, Atharratzeko harrizko aldarean bezala izenak zuzenean ematen duena (Goyhenetche, M. 1999, 104-105).

Kontua hau izango litzateke: irudien eta objektuen artean erlazio estua zehaztea. Horretarako ekintza mota eta ekintza horien esanahia kontuan hartu behar dugu. Lehenik eta behin erritoen errepikapena bistan dago, eta parik berrienean behintzat frogatuta daitekeena: Plataforman utzitako azken zeramika basoak osoak edo ia osoak berreskuratu genituen, baina aurreko balizko bi basoen zatiak besterik ez genituen aurkitu. Jakina, kontserbazio diferentzialaren eragina ere susma daiteke, are gehiago meatzarien aztarnak galeriaren hondoa aurkitu baitira (eta balizko agenteen eragina ere bai). Baina aztarna arkeologikoen sakabanatzea eta apurketa ez da azaltzen honen arrazoigatik, Historiaurreko gizakiek egindako erritoen errepikapenagatik baizik. Izan ere, zenbait aztarna zoruko arrakalotan agertzen dira eta meatzarien eragina izatekotan apal apala izan zen, Historiaurreko aztarnak txikiak eta bereizteko zailak baitira.

Paleolito Aldian teorikoki kokatutako aztarnak bi espazio desberdinetan agertzen dira (ik. 7. irud.). Lehena, Plataforman, baina hondoko erdian (hezur bi puntaduna izan ezik), hala hezurrezko orein letaginak (bi gune desberdinetan agertuak zirela) nola sukarrizko ijelki bizkardunak. Espazio orokorrean gune bereziak objektu batzuekin agertzen badira antolaketa jakin baten azken hondarrak direla pentsa daiteke, eta horrek esan nahi du jatorrizko kokapenetik hurbil daudela, distantzia txikiko mugimenduak egin ondoren. Eta hau gertatzen da desabantailak nabarmenak daudenean, aldapan egoteagatik edo lurpean ez geratzeagatik (gainazalean egon dira milurtekoetan), eta honen ondorioz zoritik hedatzeko nabarmenagoa denean.

Bigarren kasua, katazulooan, badirudi gizakiak egindako kokapen sekunda-
ria dela, bat izan ezik orein-letaginak plataforman daudelako. Horren aurrean
bi posibilitate ditugu: 1) plataforman hartu (beste aztarnekin batera) eta gero
katazulooan utzi izana; 2) ikurtzat hartu izana, pertsona edo gizakiaren ikurra,
objektu hori apaingarria baita, bi ijelkiak bezala (aiztoak). Biak, jakina, gehi dai-
tezke. Errito honekin erlazionatuta beste ezaugarri bat aipatu beharra dago:
zenbait estalagmita-xafiak eta harrik estaltzen zuten katazulooan utzitako aztar-
nak (hezurrak, ezkurak eta objektuak) eta hau inolako zalantzarik gabe gizakia-
ren ekintza ondorio zuzena da, gainerako plataforman horrelakorik ez baitago,
eta gainera lekua izadi-indarrez kanpo dagoelako (ez dago ur korronteren aztar-
narik eta izatekotan ñimiñoa zatekeen, ezgai horrelako harriak mugiarazteko).

Konklusio gisa, balizko aztarna paleolitikoen artean zenbait momenturen
oihartzunak islatzen dira: batean plataforman utzi zituzten aztarnak eta
hurrengo batean katazulooan bildu ziren batzuk gutxienez, agian plataforman
zeudenen artean, eta besteak (animalien hezurak) bigarren une horietakoak.
Dena dela, baliteke antzeko gauzak uztea bi momentuetan: hezurak (plata-
forman ia erabat deseginda), ezkurak (bietan agertzen dira, baina ugariago-
ak katazulooan) eta sukarrizko tresnak. Bestalde, aztarna horietan sua
islatzen da, ezkurren hauen eta ikatz pusken bitartez eta horrez gain hezur
batzuetan ere bai. Paleolito Aldian beraz, suak egin ziren plataforman, ziu-
rraski inolako egiturarik gabe (interpretatzen dugu bigarren unean egin zela
sutondoa), eta ezkurak ikaztu ziren, hezur batzuekin batera. Ezkurak ez diru-
di Kalkolito Aroko aztarnei lotu daitezkeenik, Plataformako hondoko estalag-
mitan ez daudelako (dena dela ez du erabat baztertzen honek plataforman bi
momentuetan utzi izanak, nahiz eta bestea irtenbiderik zentzudunena izan).

Neolito Aroan, zentzu zabalean, zeramikak dira objekturik esanguratsue-
nak. Zeramika basoekin batera (barrualdean) posiblea da zenbait material
ere sartu izana. Bigarren momentu honetan suak badirudi egin zirela, suto-
ndo-egitura baten harriak (tamalez desordenaturik) agerian baitzeuden ezke-
rraldeko hormaren hurbil (D5 laukia).

Beraz, eskaintzak direla pentsatzen dugu, baina modu desberdinetan azal-
tzen dira. Landareetatik lortutako jakiak, ezkurak, modu sinbolikoan janak
ziren: sutera bota ziren eta horren ondorioz ikaztuak ziren (modu horretan apro-
posa utzita). Animalietatik lortutakoak anizdunagoak dira: makrougatzunak,
mikrougatzunak eta molusku bat. Makrougatzunen artean gehiena aproposa
katazulooan utzi ziren eta estali ziren. Horrek ideia bat bultzatzen du: modu sin-
bolikoan kontsumitu zirela jakiak, ez benetan. Hau horrela bada, sukarrizko aiz-
toak, oso arraroak hezurrekin nahastuta agertzeko zabortegi den lekuan,
jatordu horren ikurrak izango lirateke, hots, gizakiaren isla. Errittoa, jatordu
(zeharka, jaki batzuk ikaztuta besteak lurpean ezkutuak), errittoa horren protago-
nistarekin (gizakia, zeharka azaltzen dena tresna batzuen bitartez) batera azal-
tzen da. Jate erritua bitartez egin bada gizakien tresna desberdinak agian
arrazoi desberdinetatik ere daude hor: batzuk haragi puskekin nahastuta (bi
hezur-puntak edota bizkar ijelkia), besteak erritoen ondorioa (gizakiaren ikurra,
aiztoak edota letagin apaindua), edo agian aurreko paleoaztarnen artean egin-
dako bilketaren ondorioak (bizkar ijelkia eta letagin apaindua).

3. BESTE KOBAZULO BATZUETAKO GORDAILUAK

Gordailu motak. Mota guztietako aztarnak ditugu haitzuloetako leku desberdinetan, atarian zein barrualdean, eta honekin batera aztarna horien atzean dauden ekintzak bestelakoak dira. Ekintza horiek eta haiekin batera dauden aztarnak azalpenen aniztasuna agerian dago, eta hasteko bi mailatan bana daitezke: kasualitatearen ondorioak direnak, espazioaren erabilera-maiztasunagatik (batetik erabilera berak bultzatuko aztarnak, lanei edo otoruntzei lotuak eta bestetik ahantzearikoak); eta aproposak utzi zituztenak, errito baten ondorio zuzenak (aurrekoen artean erritoekin ere erlaziona daitezke aztarna batzuk, baina zeharkako moduan. Dena delakoa esfortzua egin behar da espazioan kokatzeko, gune berezietan dauden ala ez jakiteko, edota ekintzen atzetik dauden erritoak berreraikitzeke. Beraz, kobazuloan barrena berreskuratutako paleoaztarnak hiru mailatan ikertu beharra dago: 1) ikuskapena, eta honen barruan, aurkikundea eta espazioarekiko aintzat hartzea, hots, azterketa arkeologikoa; 2) aztarnaren esanguraren zehaztapena, edo aurreko sailkapenari dagokion lekuan jartzea; 3) eta azkenik, errito beraren esanahia, konparaketaren bitartez.

Bizi-haitzuloetako geruzetan ditugu zenbait gordailu Kantauri aldean, eta hauek kobazuloetako atariak ere sakratutzat hartzen zituztela frogatzen dute. Hau ez da harritzekoa, atarian ere margoak eta grabatuak diseinatu zirela kontuan hartuz, Benta Laperra (Bizkaia), Chufín, La Haza (Cantabria), La Lluera (Asturias) kobazuloetan bezala, besteak beste, haitzuloaren paper berezia agerian utziz.

1. *Aztarnategi* batzuk ditugu horrelako aztarnekin: 1.1) El Castillo kobazuloa (Cantabria). Aztarnategiaren Magdaleniense Alfa izeneko estratuan (Goi edo Azken Magdaleniarra) 20 azagaia eta arpoi bat agertu ziren, harriekin eratutako egitura berezi baten barruan (Barandiaran, I. 1973, 109 eta Cabrera, V. 1984, 369 eta 371-373).

1.2) Erralla haitzuloa (Gipuzkoa). Bi gordailu desberdin berreskuratu ziren azterketa arkeologikoan: lehenengoa estratuen oinarrian (Behe Magdaleniarr), orein adarkiaren zatiak, 3 azagaia eta animalien hezurak (basahuntza, sarrioa eta oreina), moluskuak (Patella vulgata eta Littorina littorea) eta kaltzita zati batzuk, guztia kareharrizko harlauza batzuek estalia; bigarrena, aurrekoaren antzeko osagaiak eta harrizko mutur batek babestua (Altuna, J.; Baldeón, A.; Mariezurrena, K. 1984 eta 1985).

1.3) El Juyo (Cantabria). Kasu honetan santutegi ez apaindua eta atariko delatza interpretatu da. Espazioan bi sakonune eta zulo batzuk ikusi zituzten, eskaintza erritualez osatuak (konexio anatomikoan dauden animalien hezurak, sukarrizko eta hezurrezko lanabesak), mozorro baten inguruan antolatuta (harri margotua eta grabatua, katuki eta gizakien ikusteak nahastuz), (González Echegaray, J.; Freeman, L. G. 1981).

2. *Haitzuloetako barrualdean* ere aurkituak izan dira aztarnak eta norma-lean arte paleolitikoarekin erlazionatu dira. Horregatik artearen testuingurua-

ren ikurtzat hartu dituzte zenbait ikertzailek (Laming-Emperaire, A. 1962, 259-267). Askok dira eta haien artean honako hauek ditugu aipagai:

2.1) Altamira haitzuloa (Cantabria). Zenbait gordailu agertu ziren honetan: "Sala de los Frescos", hezur batzuk eta "patella"k; "Eskumako Galeria", okre batzuk, basurde letaginak, "Pecten jacobaeus" en zatiak, sukarrizko eta hezurrezko tresnak eta ijelkiak, eta abar...; "V Galeria", aurrekoan aipatutako az gain, harri koskorra pintatua eta grabatuta eta animalia batzuen hezurak. Modu honetan interpretatzen dute ikertzaileek aurkitutako aztarnak: "Gizakiak, lurpeko korridorea honetan bizitzea ezinezkoa zuenez gero, garai kuaternarioan aproposa ezkutuak edo utziak izan zirela pentsatu beharra dago" (Breuil, H.; Obernamier; H. 1935, 1984ko edizioa, 190 eta 213).

2.2) Altxerri kobazuloa (Gipuzkoa). Bisonte baten orno bat arrakala batean sartuta dago (Altuna, J. 1996 eta 1997) eta aurrez aurre bisonte baten irudi handia, beste irudi batzuen artean, margotuta dago paretan (Fernández García, A. 1966). Interes handikoa, paretako irudia eta aztarna materiala elkartzeagatik.

2.3) Frantzia eta batez ere Akitania. Zenbait kasu ditugu, aztarna desberdinak, eta testuinguru eta topografi zirkunstantzia diferenteak ere. Oro har aztarnen maiztasuna azpimarratu beharra dago, hiru mailatan bana daitezkeenak¹¹:

2.3.1) Anekdotikoak, tokian tokiko gertaldiaren ondorioak, erregularik gabe eta modu horretan esanahi trinkorik gabe. Hauen artean oinatzen aztarnak ditugu, kasu batzuetan frogatu baita zentzurik gabeko ibilbidea markatzen zutela, leku ezezaguna izango zitzaiela bezala (Niaux, kasu), (Clottes, J. 1995a, 66-70).

2.3.2) Otoruntzei lotuak, hots, orokorrean animalia jandakoen hezurak (Gabillou, Villars, Lascaux, besteak beste), edota sukarrizko printza eta lanabes batzuk ere, baita agian sutondoren baten papera ere horri begira.

2.3.3) Irudiekin erlazionatuta, zeharka. Batzuk helburu praktikoak mar txan jartzeko emaitzak dira, batetik, argia lortzeko: argi-zuziak (ikatz luzeak agertzen dira batzutan Niaux, Lascaux eta Cosquer kobazuloetan, paretetan ikusten dira arrasto luzeak, berpizteko erabiliak izan balira bezala (Niaux, Cosquer, kasu), argiontzia (Lascaux, hamar Gabillou-ren kasuan -ik. Gausson, J. 1964-, Cosquer, Villars, azken hauetan eta normalean estalagmita konikoak aprobetxatuz), sutondoak (Villars, Trois-Frères, Tuc-d'Audoubert, Labastide, Cosquer), batzuetan non-nahi (zoruan edo paretetan) aurkitutako ikatz puskak besterik ez (Cosquer, Chauvet, Lascaux, Niaux eta abar luze bat). Bestetik pigmentuak prestatzeko edo erabileraren ondoren bertan beharra utziak, besteak beste, mea ehotzaileak (Villars -ik. Delluc, B.; Delluc, D.

---

11. Erabilitako ikerketak hauek izan dira: Cosquer (Clottes, J.; Courtin J. 1994, 54-55), Chauvet (Clottes, J. 1995b), Gainera orokorrean eztabaidatzen da artikulua eta liburu hauetan: Laming-Emperaire, A. 1962, Clottes, J. 1993.

1974-), okre arkatzak (Etxeberriko Karbia, Zuberoa), koloratzaileak gordinean batzuetan erabilera-arrastoak eta guzti (Lascaux), margolari-paleta (Gabilou, Villars), eta agian sukarrizko tresnak horrelako erabileran izandakoak.

Eta beste batzuk ordea, erlaziona daitezke errito edota irudiekin, nahiz eta zeharka ageri haitzuloaren giroan. Esate baterako, animalien arrastoak, burugabeko sugogorri baten eskeletoa Trois-Frères haitzulo piriniarrear (Clottes, J.; Bégouën, R. 1981); galeriaren goiko lekuan utzitako izokinaren eskeletoa, Fontanet leize-zuloan (Vialou, D. 1986); eta agian harri baten gainean utzitako haitzulo-hartz baten buru-hezurra, Chauvet kobazuloan (Chauvet, J.-M. et Alii 1995, 42-43). Beste kategoria batean objektu apainduak egongo lirateke, harrizko xafla apainduak (Bédeilhac, La Madeleine, Enlène) edo basa-ahuntza eta txoriaren antza duen aginte-makila (Mas-d'Azil, Bédeilhac). Beherago, aztarna apalak, sukarrizkoak batez ere, agertzen dira non-nahi kobazuloetan, baina apaltasunean dugu zailtasuna erlazio honetan sakontzeko.

2.3.4) Labar irudiei atxikiak, hala irudien artean nola hurbiltasunean. Zuzen zuzenak, Gargas haitzuloan, esate baterako, azagaia bat agertu zen grabatuen artean, eta "Chapelle de la Lionne" ganbaran (Trois-Frères) 9 hezur printza arrakaletan iltzaturik. Bestalde, sukarrizko printzak edo lanabesak grabatuen inguruan agertu ohi dira, normalean arrakaletan (Villars, Le Pignonier -Delluc, B.; Delluc, G. 1983-, Lascaux, azken honetan atxikitzeo orea eta guzti zenbait tresnatan -Leroi-Gourhan, Arl. et Alii 1979-, La Lluera -Fortea, J. 1990 eta 1994-), edo hezurrezko printzak (Enlène -Bégouën, R. et Alii 1996-, Erburua, Nafarroa Beherean -Larribau, J.-D.; Prudhomme, S. 1984 eta 1989 a eta b-). Dena dela, ijelki batzuen erabilera-arrastoak ikertu ondoren ezin izan da frogatu aurreikusitako erabilera, hau da, grabatuak egitekoa (adibidez, Cosquer kobazuloan).

4. AREATZAKO GORDAILUEI BURUZKO KONKLUSIOA

Kobazuloko bi kasuak desberdinak izan daitezke. Lehenengoa, "Oreinarean Gordelekuan" ageritako orein adakerak bi paralelo dauzka: bate-tik, Paleolito Aldiko zenbait kobazulo apaindutan leku berezian utzitako animalia baten eskeletoa. Bi ezaugarri ditugu erlazionatzeko eskeletoak eta paretetako irudiak: leku berezi batean utziak zirela, kasualitatearen fruitua ez izanik; eta labar irudien hurbiltasunean daudela, irudi sortaren zati bat direla interpretatu ahal izateko.

Interpretazio honetan sakontzeko beste irudi batzuk kontuan hartzekoak dira, irudi beraren (objektu baten irudi subjektiboa) eta irudi horren objektua edo benetako erreferentearen artekoak. Kobazulo batzuetan kobazuloak berak parte hartzen du irudien artean, bai irudi batzuen zati anatomikoak zehazteko erabiltzen baita (ia kobazulo apaindu guztietan, modu mugatuan bada ere), bai irudien euskarri edo giroa baita, eta azken honetan irudi batzuen esanahi zehatza giroaren murgiltzean datza ("Galeria Nagusi"ko azken taldea, Santimamiñeren kasuan -Gorrotxategi, X. 2000, 338- edo

Altamirako mozorroak –Ripoll, E. 1972, 49). Beraz, alde honetatik ikusita leku berezian utzitako aztarnak balio handikoak dira kobazuloaren papera interpretatzeko orduan.

Are gehiago, zenbait kasutan, urrunagora joaten da eta irudiak altzari bihurtzen dira erabat, Montespan eta Tuc-d'Audoubert-eko buztinezko animaliak (hartza, zaldia eta bisonteak hurrenez hurren) kasu (ik. Leroi Gourhan, A. 1968, 276-279). Bidean, Niaux kobazuloaren kasua dugu: han adakeraren bidez haitzuloaren zulo batek iradokitako burua osatu da (ik. Beltrán, A.; Gailli, R.; Robert, R. 1973, 91-92). Tartean ere, baina beste modu batean, adakeraren irudi soilak ditugu: oreinaren adakera beltzean margotua, Le Portel-en kasuan (ik. Beltrán, A.; Robert, R.; Veizan, J. 1966, 164 eta 89 lam.), 13 adakera margotuta eta bat grabatuta Lascaux-en (ik. Vialou, D. 1984, 200), bi orein adakera grabatuta Chufín kobazuloan (Almagro, M.; Cabrera, V.; Bernaldo de Quirós, F. 1977, 13-14), orein adakera Bois du Cantet haitzuloan (ik. Clot, A.; Cantet, M. 1974, 80-81).

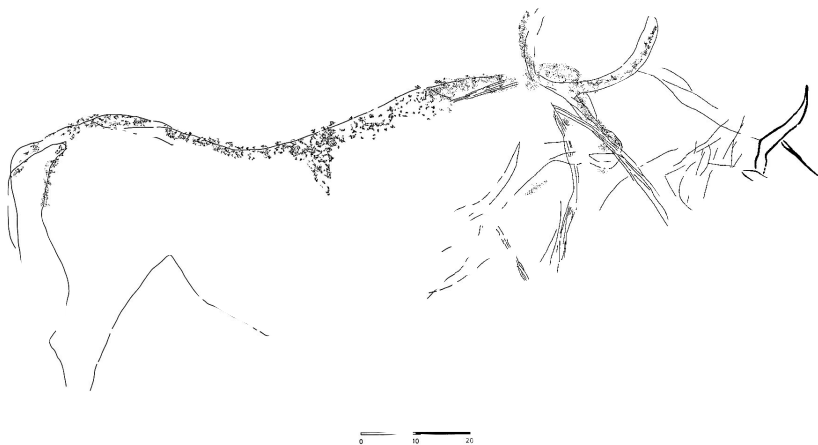
Hau dela eta, santutegi baten arlo sinbolikoan elementu desberdinak daudela aldarrikatu beharra dago, ez bakarrik zeinuak eta irudiak, objektuak baizik. Irudiak eta irudien benetako erreferenteak daude agerian eta hauekin batera irudiak burutzeko ekintzak, azken hauek paleoaztarnen bidez islatuta (hezurrak, harriak, sutondoan aztarnak eta abar). Baina ekintzak bi mailatan agertzen zaizkigu, irudiak burutzeko eta irudien bitartez komunikazioa lortzeko, eta beraz, labar irudien artean eta paleoaztarna horien artean errotoak ere islatzen dira, animalien gainean gainjarritako ikurrak (grabatuak edo margotuak), arrakaletan ipinitako hezur printzak edo oinean utzitako aztarnak.

Edozelan ere, esanahi bera aurkitzen dugu modu desberdinetan azaldu-ta: orein baten irudi osoa, grabatua edo pintatua; animalia horren garondobizkarraldeko lerroa; oreinaren adakera soila; adakera margotua, burua zehazteko paretaren aurreko era aprobeztatuz; leku batean utzitako orein adakera bera; edota espazio horretan oreinaren larrua eta adakera erabiliz egindako balizko dantza. Azkena izan ezik gainerako guztiak agertzen dira kobazulo apainduetan. Haien artean interesgarrienak azkenak ditugu, objektu materialak irudiei lotuak, arrazoi batengatik, irudi sorten alde ilunena azaltzen digutelako: errotoak edo irudien bidez burututako ekintzak. Irudietan nekez aurkitzen ditugu horrelakorik ("suntsipen-zeinuetan", ehiza-zeinuak edo zeinu desegituratuak, baliteke) eta erroto horiek utzitako aztarna materialak oso goguzitan berreskuratu dira.

Bigarren kasua, "Zezenaren Plataforma", askoz konplexuagoa da. Aurreko azalpenarekin erlazionatzeko tentagarri da, aipatutako baldintzak betetzen baitu, alegia, Paleolito Aldiko irudiekiko hurbiltasuna (ik. 25. irud.) eta inguruko leku berezi batean kokapena. Baina hemen agertzen diren paleoaztarnak ez dira irudi baten ikur objektiboak, ez dira animalien irudietan islatzen, ekintzetan baizik, erroto batzuen ondorioz izandako ekintzak, alegia.

Santutegi baten aurrean gaudela pentsa daiteke, alegia, denboran zehar erabili den eremu sakratu batean. Gainera, oso bizitza luzea izan zuen santutegi honek ehiztarien eta nekazal abeltzainen hondarrak baitaude. Kobazulo

batean denboran zehar utzitako objektuek paper berezia betetzea badirudi beste leku batzuetan ere gertatzen dela, Solacueva kobazuloan bezala (Araba), (ik. Llanos, A. 1991). Beraz, Historian barrena azken bi mila bosteun urtetan aurkitzen duguna, errito desberdinen pilaketa leku zehatz batzuetan, hots, tenpluetan edo elizetan, Historiaurrean ere gertatu zela pentsa daiteke Areatza haitzuloaren bigarren gordeleku hau ikertuta.

24. Irud. "Zezenen Panela" (Areatza haitzuloa, Galdamiz), uro handia margotuta (gorrian) eta grabatuta eta ondoko uro grabatua.

5. BIBLIOGRAFIA

Aldizkari aipatuak eta batzuen laburdurak:

- * A. I. P. H., Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine. Paris.
- * A. N., Antiquités Nationales. Musée des Antiquités Nationales. Saint Germain en Laye, France.
- * Antiquity. Antiquity Publications Ltd. and Oxford University Press.
- * A. P., Ars Praehistorica, Anuario Internacional de Arte Prehistórico. Editorial AUSA, Sabadell (Barcelona).
- * B. S. P. F., Bulletin de la Société Préhistorique Française. Paris, France.
- * B. P. H., Biblioteca Praehistorica Hispana. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- * CaesarAugusta. Institución Fernando el Católico. Zaragoza.
- * C. P. F., Congrès Préhistorique de France. Société Préhistorique Française. Paris.
- * C. I. M. A., Centro de Investigación y Museo de Altamira. Ministerio de Cultura, Madrid. Desde 1994 Museo y Centro de Investigación de Altamira, Santillana del Mar (Cantabria).
- * Complutum. Universidad Complutense. Madrid.
- * E. A. Ast., Excavaciones arqueológicas en Asturias. Consejería de Educación, Cultura y Deportes. Servicio de Publicaciones del Principado de Asturias.
- * G. P., Gallia Préhistoire. Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.

- * **Isturitz**, Cuadernos de Prehistoria-Arqueología. Eusko Ikaskuntza-Sociedad de Estudios Vascos, San Sebastián-Donostia.
- * **Kobie**. Diputación Foral de Bizkaia, Bilbao.
- * **L'Anthropologie**. Institut de Paléontologie Humaine, Paris.
- * **Munibe**. Sociedad de Ciencias Aranzadi, San Sebastián-Donostia.
- * **N. A. H.**, Noticiario Arqueológico Hispánico. Ministerio de Cultura, Madrid.
- * **P. A.**, Préhistoire Ariègeoise. Bulletin de la Société Préhistorique de l'Ariège., Tarascon, France. 1969 urte arte Préhistoire et Speleologie ariegeoises.
- * **T. A. N.**, Trabajos de Arqueología Navarra. Gobierno de Navarra, Pamplona.
- * **T. P.**, Trabajos de Prehistoria. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

Aipu bibliografikoak:

Almagro Basch, M.; Cabrera, V.; Bernaldo De Quirós, F.

1977 Nuevos hallazgos de arte rupestre en Cueva Chufín. Riclones (Santander). **T. P.** 34, 9-29.

Altuna, J.

1996 Hallazgo de dos nuevos bisontes en la cueva de Altxerri (Aia, País Vasco). **Munibe** 48, 7-12.

Altuna, J.; Baldeon, A.; Mariezkurrena, K.

1984 Dépôts rituels magadaléniens de la Grotte d'Erralla (Pays Basque). **Munibe** 36, 3-10.

Altuna, J.; Baldeon, A.; Mariezkurrena, K. et Alii

1985 Cazadores magdalenenses en Erralla (Cestona, País Vasco). **Munibe** 37, 206 pp.

Apellániz, J. M.

1971 El mesolítico de la cueva de Tarrerón y su datación por el C14. **Munibe** 23, 91-104.

1973 Corpus de materiales de las culturas prehistóricas con cerámica de la población de cavernas del País Vasco meridional. **Munibe**, supl. 1, 366 pp. + mapa 1.

Apellániz, J. M.; Altuna, J.

1975a Excavaciones en la cueva de Arenaza I (San Pedro de Galdames, Vizcaya). Primera Campaña, 1972. Neolítico y mesolítico final. **N. A. H.** 4, 123-154 + 2 láms.

1975b Memoria de la II campaña de excavaciones arqueológicas en la cueva de Arenaza I (San Pedro de Galdames, Vizcaya). **N. A. H.** 4, 157-181.

1975c Memoria de la III campaña de excavaciones arqueológicas en la cueva de Arenaza I (San Pedro de Galdames, Vizcaya). **N. A. H.** 4, 185-197 + 1 lám.

Arambourou, R. et Alii <Delpech, F.; Evin, J.; Laurent, P.; Paquereau, M. M.; Schvoerer, M.; Thibault, C.>

1978 Le gisement préhistorique de Duruthy á Sorde-L'Abbaye (Landes). Bilan des recherches de 1958 à 1975. Paris: Société Préhistorique Française 13, 158 pp.

Armendariz, A

1992 Las cuevas sepulcrales del País Vasco. Del Neolítico a la Romanización. Universidad del País Vasco, 837 pp. Tesis doctoral inédita.

Armendariz, A.; Echeberria, F.

1983 Las cuevas sepulcrales de la Edad del Bronce en Guipúzcoa. **Munibe** 35, 247-354.

Balbín, R. De; Moure, J. A.

1982 El panel principal de la Cueva de Tito Bustillo. **A. P.** 1, 47-97.

1983 Las superposiciones en el panel principal de la Cueva de Tito Bustillo. En: Hom... M. Almagro B., 1, 287-300.

Barandiarán, I.

1973 Arte mueble del Paleolítico cantábrico. Zaragoza, 369 pp. + 61 láms.

Barandiarán, I.; Vallespi, E.

1980 Prehistoria de Navarra. T. A. N. 2, 241 pp.

Barandiarán, José Miguel¹²

1934 El hombre primitivo en el País Vasco. San Sebastián: Ed. Itxaropena <y en O. C. 11, 337-457>.

1953 El hombre prehistórico en el País Vasco. Ed. Vasca Ekin, Buenos Aires. <reedic. 1979, Ediciones Vascas Argitaletxea, San Sebastián>, <y en O. C. 13, 147-409>.

1958 Excavaciones en Carranza, Bortal, Venta de Laperra, Polvorín. Rev. **Vizcaya**, 10. Diputación de Vizcaya. Bilbao <y en O. C. 14, 287-296>.

1962c Los hombres prehistóricos de Vizcaya. En: El hombre prehistórico y el arte rupestre en España. Bilbao: Dip. Prov. de Vizcaya, 7-62 pp. + 15 láms. <y en O. C. 15, 277-345>.

1972a Diccionario ilustrado de Mitología Vasca. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca <y en O. C. 1, 452 pp.>.

1972b Myths and Palaeolithic Figurations in the Basque Country. En: Valcamonica Symposium <y en O. C. 6, 425>.

Bégouën, R.; Clottes, J.

1981a Nouvelles fouilles dans la Salle des Morts de la caverne d'Enlène à Montesquieu-Avantès (Ariège). **C. P. F.** 21, 33-56.

1981b Apports mobiliers dans les cavernes du Volp (Enlène, les Trois-Frères, le Tuc d'Audoubert). En: Altamira Symposium, 157-187.

1982 Des ex-votos magdaléniens? **Recherche** 132, 518-520.

1987 Les Trois-Frères after Breuil. **Antiquity** 61, 180-187.

1990 Art mobilier et art pariétal dans les cavernes du Volp. En: L'Art des objets au paléolithique, 1, 157-172.

Bégouën, R.; Clottes, J.; Giraud, J. P.; Rouzaud, F.

1996 Os plantés et peintures rupestres dans la caverne d'Enlène. En: Pyrénées..., 283-306.

Beltrán, A.; Gailli, R.; Robert, R.

1973 La cueva de Niaux. Monografías arqueológicas 16. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 274 pp. + 1 plano.

Beltrán, A.; Robert, R.; Gailli, R.

1967 La Cueva de Bedeilhac. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 144 pp. + 1 plano.

Beltrán, A.; Robert, R.; Vezian, J.

1966 La cueva de Le Portel. Zaragoza: Univ. de Zaragoza, 198 pp. + 1 pl. <y en **Caesaraugusta** 25/26, 1965, 7-38 + 43 figs.>

Breuil, H.; Obermaier, H.

1935 La cueva de Altamira en Santillana del Mar. Tipografía de Archivos, Madrid: 236 pp., 52 láms., 182 figs. <edic. 1984, Madrid, Ediciones El Viso, 293 pp.>.

Cabrera, V.

1984 El yacimiento de la cueva de "El Castillo" (Puente Viesgo, Santander). **B. P. H.** 22, 485 pp.

Caro Baroja, J.

1974 Ritos y mitos equívocos. Madrid: Istmo, 391 pp.

---

12. Parentesien artean "Obras Completas" lan bildumaren erreferentzia ematen da, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, 1978.

Castaños, P. M.

1986 Los macromamíferos del Pleistoceno y Holoceno de Vizcaya. Faunas asociadas a los yacimientos arqueológicos. Tesis doctoral inédita. Facultad de Ciencias de la Universidad del País Vasco, Leioa, 593 pp.

Chauvet, J.-M.; Brunel, E.; Hillaire, Chr.

1995 La grotte Chauvet à Vallon-Pont-D'Arc. Paris: Éditions du Seuil, 118 pp.

Clot, A.

1973 L'art graphique préhistorique des Hautes Pyrénées. Zaragoza, 161 pp, 8 pl.

1974 El arte gráfico prehistórico en los Altos Pirineos. **Munibe** 26, 57-62.

Clot, A.; Cantet, M.

1974 La grotte ornée du Bois du Cantet, à Espéche (Hautes-Pyrénées). **G. P.** 17, 69-100.

Clot, A.; Menu, M.; Walter, Ph.

1995 Manières de peindre les mains à Gargas et Tibiran (Hautes-Pyrénées). **L'Anthropologie** 99, 221-235.

Clottes, J.

1992 L'archéologie des grottes ornées. **Recherche** 239, 52-61.

1993 Contexte archéologique externe. Contexte archéologique interne. Ichnologie. Les animaux indéterminés. Les créatures composites anthropomorphes. La conservation des sites. En: *L'Art pariétal paléolithique...*, 27-35, 49-58, 59-66, 193-196, 197-199, 389-400.

1994 L'Art pariétal paléolithique en France: dernières découvertes. **Complutum** 5, 221-233.

1995a Les cavernes de Niaux. Art préhistorique en Ariège. Paris: Seuil, 179 pp.

1995b La grotte Chauvet aujourd'hui. En: Chauvet, J.-M. et Alii 1995, 81-118.

1995c Perspectives and traditions in Palaeolithic rock art research in France. En: *Perceiving Rock Art...*, 35-64.

1996 Les grottes ornées, datation et rapport avec l'art mobilier. En: *L'Art préhistorique...*, 80-87.

Clottes, J.; Bégouën, R.

1981 Apports mobiliers dans les cavernes du Volp (Enlène, les Trois-Frères, le Tuc d'Audoubert). En: *Alt. Sym.*, 157-188.

Clottes, J.; Courtin, J.

1994 La grotte Cosquer: Peintures et gravures de la caverne engloutie. Paris: Éditions du Seuil, 197 pp.

Clottes, J.; Menu, M.; Walter, Ph.

1990 La préparation des peintures magdaléniennes des cavernes ariégeoises. **B. S. P. F.** 87, 170-192.

Clottes, J.; Simonnet, R.

1972a Quelques éléments nouveaux sur le Réseau René Clastres de la Caverne de Niaux. **P. A.** 27, 21-38 + 1 fig.

1972b Le Réseau Clastres de la Caverne de Niaux (Ariège). **B. S. P. F.** 69, 293-323.

Couraud, Cl.

1983 Pour un étude méthodologique des colorants préhistoriques. **B. S. P. F.** 80, 104-110.

1984/85 Les colorants utilisés de Laugerie Basse (Dordogne). **A. N.** 16/17, 79-84.

1988 Pigments utilisés en préhistoire, provenance, préparations, mode d'utilisation. **L'Anthropologie** 92, 17-28.

Couraud, Cl.; Lamin-Empeire, A.

1979 Les colorants. En: Leroi-Gourhan, Arl.; Allain, J. et Alii, 153-170.

Delmas, J. A.

1980 Guía histórico-descriptiva del viajero en el señorío de Vizcaya. Bilbao: ed. La Gran Enciclopedia Vasca, 544 pp.

Delluc, B.; Delluc, G.

- 1974 La grotte ornée de Villars (Dordogne). **G. P. 17**, 1-67.
1978 Les manifestations graphiques aurignaciennes sur support rocheux des environs des Eyzies (Dordogne). **G. P. 21**, 213-438, 96 pl.
1979a L'éclairage. L'accès aux parois. En: Leroi-Gourhan, Arl.; Allain, J. et Alii, 121-142 y 175-184, respect.
1983 Les grottes ornées de Domme (Dordogne): La Martine, Le Mammouth et le Pigeonnier. **G. P. 26**, 7-80 <y col.: Bazille-Robert, E.; Galinat, B.; Guichard, F.; Ozanne, M.>
1991 L'Art pariétal archaïque en Aquitaine. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 390 pp.

Duday, H.; García, M.

- 1983 Les empreintes de l'Homme préhistorique. La grotte du Pech-Merle à Cabrerets (Lot): une relecture significative des traces de pieds humains. **B. S. P. F. 80**, 208-215.

Fernández Eraso, J.

- 1988 Cerámica cardial en la Rioja Alavesa. *Veleia* 5, 97-105.
1997 Excavaciones en el abrigo de Peña Larga (Cripán, Alava). Vitori-Gasteiz: Diputación Foral de Alava, 190 pp. <y col.: A. Ollero, O. Ormaetxea, P. Castaños, M. J. Iriarte, I. Merino>

Fernández García, F.

- 1966 Una pintura paleolítica, gigantesca, de bisonte en la cueva de Altxerri (Guipúzcoa). En: IV Symposium de Prehistoria Peninsular, 93-97.

Fortea, J.

- 1990b Cuevas de Las Llueras. Informe sobre los trabajos referentes a sus artes parietales. **E. A. Ast.** 1983-1986, 19-28.
1990d Cuevas de La Lluera. Avance al estudio de sus artes parietales. En: Glez. Morales, ed., Cien años..., 187-202.
1990e Le contexte chrono-archéologique des grottes ornées d'Asturies. L'Archéologie des grottes ornées. Coll. Int. Montignac 1990.
1994 Los "santuarios" exteriores en el Paleolítico cantábrico. **Complutum** 5, 203-220.

Freeman, L. G.; Gonzalez Echegaray, J.

- 1982 Magdalenian Mobile Art from El Juyo (Cantabria). **A. P. 1**, 161-167.

García, M.; Duday, H.; Courtaud, P.

- 1989 Les empreintes du Réseau Clastres. **P. A.** 45, 167-187.

Gaussen, J.

- 1964 La grotte ornée du Gabillou près Mussidan, Dordogne. Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux, mém. 3. Imp. Delmas, 68 pp. + 69 pl.

González Echegaray, J.; Bernaldo De Quirós, F.

- 1989 L'Occupation des grottes ornées. En: Art pariétal paléolithique. Etude et conservation, 41-44.

González Echegaray, J.; Freeman, L. G.

- 1981 La máscara del santuario de la cueva del Juyo. En: Altamira Symposium, 251-264.

Gorrochategui, Joaquín

- 1984 Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania. Bilbao: Universidad del País Vasco, 384 pp. + 3 planos.

Gorrotxategi, X.

- 2000 Arte paleolítico parietal de Bizkaia. Las cuevas decoradas de Benta Laperra, Areatza y Santimamiñe. Repertorio iconográfico, proyección espacial, análisis formal, estilístico y proceso decorativo. **Kobie**, anejo 2, 569 pp + 4 despl.

Gorrochategui, Javier <Gorrotxategi, Xabier>; Yarritu, M. J.

- 1980 Catálogo de talleres y manifestaciones funerarias (dólmenes, túmulos, cronlechs y menhires) del Bronce y Hierro en el E. de Santander. **Kobie** 10, 449-495. Bilbao.

- 1984a Carta arqueológica de Vizcaya. Segunda parte: materiales de superficie. **Cuadernos de Arqueología de Deusto** 9, 1-232. Universidad de Deusto-Diputación Foral del Señorío de Vizcaya, Bilbao.
- 1984b Prospecciones arqueológicas en Vizcaya durante 1983. Del Eneolítico a la Edad Media: asentamientos al aire libre, necrópolis y fererías de monte. **Isturitz** 2, 171-219.
- 1990 El complejo cultural del Neolítico Final-Edad del Bronce en el País Vasco Cantábrico. **Munibe** 42, 107-123.
- 1997 "Ilsó Betaio" (Enkarterri, Bizkaia) kalkolitiar mendiko herriskaren "Ilsóndokoa 3" etxola-hondoari buruzko indusketa arkeologikoa: ikerketa prozesua, egiturak eta harrizko tresnak. **Kobie** 24, 5-32.
- Gorrotxategi, Xabier; Yarritu, M. J.; Kandina, M.; Sagarduy, M. J.; Iriarte, M. J.; Zapata, L.**
- 1999 El poblado de montaña calcolítico de Ilsó Betaio (Bizkaia). Estructuras de habitación, materiales arqueológicos, estudio palinológico y antracológico. **Isturitz** 10, 3-204.
- Goyhenetche, M.**
- 1999 Historia general del País Vasco. Prehistoria-Epoca Romana-Edad Media. Estella: Tarttalo Argitaletxea, 493 pp.
- Isturiza, J. R.**
- 1967 Historia general de Vizcaya y epítome de Las Encartaciones. Bilbao: Ediciones de la Librería Arturo, t. 1, 398 pp.; t. 2, 452 pp.
- Laming-Emperaire, A.**
- 1962 La signification de l'art rupestre paléolithique. Méthodes et application. Paris: A. et J. Picard, 424 pp. + 24 pl.
- Laplace, G.; Larribau, J.-D.**
- 1984 Grotte Oxocelhaya-Hariztoya. En: L'art des cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques franç., 283-286.
- Larribau, J.-D.**
- 1982 Découverte de nouveaux ensembles graphiques dans la grotte d'Oxocelhaya (note préliminaire). **B. S. P. F.** 79, 133-136.
- Larribau, J.-D.; Prudhomme, S.**
- 1984 Grotte d'Erberua. En: L'Art des cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises, 275-279.
- 1989a Découvertes de nouvelles figurations pariétales à Oxocelhaya. La grotte d'Erberua (Pyrénées-Atlantiques). En: Art pariétal paléolithique. Etude et conservation, 63 y 65-67, respect.
- 1989b Etude préliminaire de la grotte d'Erberua (Pyrénées-Atlantiques). **L'Ant.** 93, 475-492.
- Leroi-Gourhan, André**
- 1968a Prehistoria del arte occidental. Barcelona: Ed. Gustavo Gili <ed. fr. de 1971, reedic. de 1986>.
- 1983a Los primeros artistas de Europa. Introducción al arte parietal paleolítico. Madrid: Ed. Encuentro, 79 pp. + 132 figs.
- 1984a Símbolos, artes y creencias de la Prehistoria. Madrid: Ediciones Istmo, 649 pp.
- 1984b Arte y grafismo en la Europa Prehistórica. Madrid: Ediciones Istmo, 326 pp.
- Leroi-Gourhan, Arlette**
- 1979 Les pollens de la grotte ornée du Portel. **P. A.** 34.
- 1981a Pollens et grottes ornées. En: Altamira Symposium, 295-197.
- 1981b Les pollens de la caverne d'Enlène. Analyse pollinique d'échantillons de la grotte de Pech-Merle. **C. P. F.** 21, 58 y 177, respect.
- 1983 Du fond des grottes aux terrasses ensoleillées. En: Homenaje al Profesor Martín Almagro Basch, 1, 239-249.
- 1990 A la recherche de Lascaux inconnu. En: Le livre du jubilé..., 11-12.

Leroi-Gourhan, Arlette; Allain, J. et Alii <Balout, L.; Bassier, C.; Bouchez, R.; Bouchoud, J.; Couraud, C.; Delluc, B.; Delluc, G.; Evin, J.; Girard, M.; Laming-Emperaire, A.; Leroi-Gourhan, A.; Sarradet, M.; Schweingruber, F.; Taborin, Y.; Vialou, D.; Vouvé, J.>

1979 Lascaux inconnu. XIIe supplément à "Gallia Préhistoire". Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 381 pp.

Llanos, A.

1991 Excavaciones en la cavidad de Solacueva de Lakozmonte (Jocano, Alava), campañas de 1980-81. **Isturitz** 4, 121-155.

Lorblanchet, M.

1981 Les dessins noirs de Pech Merle. Fréquentation humaine et animale de la grotte du Pech-Merle, Cabrerets (Lot). **C. P. F.** 21, 178-207 y 210-222 respect.

1994 Le mode d'utilisation des sanctuaires paléolithiques. **C. I. M. A.** 17, 235-251.

1995 Les grottes ornées de la Préhistoire. Nouveaux regards. Paris: Errance, 288 pp.

Mariezkurrena, K.; Altuna, J.

1996 Fauna de mamíferos del yacimiento costero de Herriko Barra (Zarautz, País Vasco). **Munibe** 47, 23-32.

Moure, A.; González Morales, M.

1988 El contexto del Arte parietal. La tecnología de los artistas en la cueva de Tito Bustillo (Asturias). **T. P.** 45, 19-49.

1989 Le contexte de l'Art pariétal: la technologie des artistes. En: Art pariétal paléolithique. Etude et..., 45-61.

Olaetxea, C.

1991 Prospección arqueológica orientada a la localización de poblados de la Edad del Hierro en Gipuzkoa, campañas de 1987-88, 1988-89 y 1989-90. **Isturitz** 4, 197-218.

Omnès, J.

1982 La grotte ornée de Labastide (Hautes-Pyrénées). Lourdes, 352 pp. <y col.: Clot, A.>.

1984 Le sanctuaire magdalénien de la grotte de Labastide (Hautes-Pyrénées, France). **Munibe** 36, 19-26.

Pales, L.

1969 Les gravures de La Marche. Tome I. Félines et ours. Suivis su félin gravé de La Bouiche (Ariège). Institute de Préhistoire de l'Univ. de Bordeaux, mém. 7. Bordeaux: Delmas, 136 pp. <Tassin de Saint-Péreuse, M., col.>

1972a Les ci-devant venus stéatopyges aurignaciennes. En: Santander Symposium, 277-261.

1972b Les empreintes de pieds humains de la galerie René Clastres de la caverne de Niaux (Ariège). **B. S. P. F.** 69, 228-229.

Pales, L.; Tassin De Saint-Péreuse, M.; García, M.

1976 Les empreintes de pieds humains dans les cavernes. Les empreintes du réseau nord de la caverne de Niaux (Ariège). **A. I. P. H.** 36, 166 pp.

Ripoll, E.

1972 La cueva de Las Monedas en Puente Viesgo (Santander). Diputación Provincial de Barcelona-Instituto de Prehistoria y Arqueología-Wenner Gren Foundation for Anthropological Research (New York). Barcelona, 67 pp. + 35 láms.

Roussot, A.; Beaume-Romera, S.

1982 Quelques lampes préhistoriques peu connues du Sud-Ouest de la France. **B. S. P. F.** 79, 10-12, 369-382.

Simonnet, G.; Simonnet, L.; Simonnet, R.

1990 Art mobilier et art pariétal à Labastide. En: L'Art des objets au paléolithique, 1, 173-186.

1991 Le propulseur au faon de Labastide (Hautes-Pyrénées). **P. A.** 46, 133-143.

Vezián, J.

1956 Les utilisations de contours de la roche dans la grotte du Portel. **P. A.** 11, 79-87.

Vialou, D.

1986 L'Art des grottes en Ariège magdalénienne. Paris: Éditions du Centre Nat. de la Rech. Scien., 432 pp. + 29 pl.

V.V.A.A.

1966 IV Symposium de Prehistoria Peninsular, 81-91. Pamplona: Diputación Foral de Navarra, 374 pp.

1972 Santander Symposium (Synposium Internacional de Arte Rupestre, Santander-Asturias, 1970). Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Santander-Madrid, 645 pp.

1981 Altamira Symposium (Actas del Symposium Internacional sobre Arte Prehistórico celebrado en conmemoración del primer centenario del descubrimiento de las pinturas de Altamira (1879-1979), Madrid-Asturias-Santander, 1979). Madrid: Ministerio de Cultura, 702 pp.

1983 Homenaje al Prof. Martín Almagro Basch. Madrid: Ministerio de Cultura, 4 t.; t.1, 455 pp.; t. 2, 428 pp.; t. 3, 461 pp.; t. 4, 400 pp.

1984 L'Art des cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques francaises. Paris: Ministère de la Culture, 673 pp.

1989 L'Art pariétal paléolithique. Etude et conservation (Colloque International, Périgueux-Le Thot, 1984). Direction du Patrimoine. Paris: Ministère de la Culture, 262 pp.

1989 Cien años después de Sautuola. Estudios en homenaje a Marcelino Sanz de Sautuola en el Centenario de su muerte (González Morales, M. R., editor). Diputación Regional de Cantabria, 398 pp.

1990 Le livre du jubilé de Lascaux, 1940-1990. Supplément au Bulletin de la Société Historique et Archéologique du Périgord 117. Périgord, 153 pp.

1990 L'Art des objets au paléolithique. Tome 1: L'art mobilier et son contexte, 293 pp. Tome 2: Les voies de la recherche, 283 pp. (Coll. Int., Foix-le Mas d'Azil, 1987, J. Clottes dir.). Paris: Ministère de Culture.

1993 L'Art pariétal paléolithique. Techniques et méthodes d'étude. Paris: Edition du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 427 pp.

1995 Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives. ACRA: the Alta Conference on Rock Art. Edited by K. Helskog and B. Olsen. Oslo, 416 pp.

1996 L'Art préhistorique des Pyrénées. Musée des Antiquités Nationales, Saint-Germain-en-Laye, 371 pp.

1996 Pyrénées Préhistoriques. Arts et sociétés. Actes du 118 Congrès National des Sociétés Historiques et Scientifiques (sous la direction de H. Delporte et J. Clottes). Paris: éditions du C. T. H. S., 613 pp.

Yarritu, M. J.; Gorrochategui, J.

1995a El megalitismo en el cantábrico oriental). Investigaciones arqueológicas en las necrópolis megalíticas de Karrantza (Bizkaia), 1979-1994. La necrópolis de Ordunte (Valle de Mena, Burgos), 1991-1994. *Isturitz* (Cuadernos de Sección de Prehistoria-Arqueología) 6, 155-198.

1995b El poblamiento al aire libre durante el Neolítico y el Calcolítico en el Cantábrico Oriental. Los poblados de Zalama, Ordunte (Valle de Mena, Burgos) e Ilso Betaio (Garape-Artzendariz, Enkarterria, Euskal Herria). *Isturitz* 6, 199-250.

1995c Memoria sobre la 6.ª campaña de excavaciones arqueológicas en la necrópolis megalítica de Cotobasero-Basorogane, dolmen de La Boheriza 2 (Karrantza, Enkarterria), 1992. Proyecto Mendebalde, programa sobre megalitismo. *Kobie* 22, 5-57.

Zapata, L.

1995 La excavación del depósito sepulcral calcolítico en cueva de Pico Ramos (Muskiz, Bizkaia). La industria ósea y los objetos de adorno. *Munibe* 47, 35-90.

